मातरा-पितरा (Ṛ̣V. 4. 6. 7)—Heaven and Earth. Or two pieces of wood used in kindling fire. M. W's S.E. Dict. p. 807. col. 1.

धातवे—धातुम्, पातुम्; to drink, to suck; dr. rt. धेट् (पाने, *to suck* 1.p.) तुमर्थे तवेन् Ved. Inf.—'तुमर्थे से-सेन०' Pāṇ. iii. 4. 9.

अनूधाः—नास्ति ऊधो यस्य, an epithet of अग्निः, without the udder i.e. independent of the parents; in *Bahu.* compd. अनङ् is added to ऊधस् in fem. Pāṇ. V. 3. 131. here it is masc.—as it refers to Agni, so अनङ् is not allowed. Grfth's rendering—'She who hath no udder'—is, therefore, grammatically erroneous; more over, it is not clear whom does 'She' mean. Wils. translates—'although the udderless world gave him birth etc.'; this interpretation though adopted from Sāy. seems not to be right. Yāska derives ūdhas from ud + rt. हन् or from upa + rt. नह्, उद्धततरं भवति उपोन्नद्धमिति वा; 'the udder of a cow is so called, because it is more raised than the other limbs or it is fastened near the abdomen'—Nir. 6.19.

अजीजनत्—rt. जन् (प्रादुर्भावे, *to be born* 4. p.) caus. Aor. subject ऋत्विक्, Sāyaṇ is ambiguous in point of subject. *Grfth* has 'she'—as subject, this is not tenable.

महि—dr. from rt. मह पूजायाम् महि, महत्—Nir. 11.9.

आ-ववक्षत्—आ—वह्+लेट् तिप्—व्यत्ययेन शपः श्लुः,—लेटि सिप्—सिब् बहुलम्—Pāṇ. iii. 1. 34. अडागमश्च—लेटोऽडाटौ Pāṇ. iii. 4. 94.

वामदेवपुत्रो बृहदुक्थ ऋषिः। वामं साम, यम ऋषिः(क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ र

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व।

३ १ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

संवेशनस्तन्वे३ चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥३॥६५॥

इदम्। ते। एकम्। परः। ऊम् इति। ते। एकम्। तृतीयेन। ज्योतिषा। सम्। विशस्व। संऽवेशनः। तन्वे। चारुः। एधि। प्रियः"। देवानाम्। परमे। जनित्रे ॥ ३ ॥

भाष्यसारः। मन्त्रद्रष्टा बृहदुक्थ ऋषिर्वाजिनं नाम मृतं स्वपुत्रमुद्दिश्य वदति—हे मृतपुत्र, तव इदम्—अग्न्याख्यं ज्योतिः, एकम्—एकोऽंशः। तथा पर उ—अपरोऽपि, तव एकं वाय्वाख्योऽंशः, तृतीयेन ज्योतिषा—आदित्याख्येन तेजसा—तवात्मना इत्यर्थः, संविशस्व—सङ्गच्छस्व, देहस्थितेनाग्निना बाह्याग्निं, देहस्थित-प्राणवायुना बाह्यवायुम् आत्मना च सूर्यं प्रविश। तन्वे—तनवे पुनः शरीर-ग्रहणाय,

(क) 'वामं च'—वा० ब्रा०।

चारुः—कल्याणमयः प्रियश्च भूत्वा देवानां परमे उत्कृष्टे जनित्रे—जनके सूर्ये संवेशनः—सम्यक् प्रवेष्टा, एधि—भव ॥ ३ ॥

(O deceased one)—This is one (light) for thee—(the funeral fire), that is another (the wind) enter into the third light (the sun); for thy (obtaining new) body i.e. re-birth, becoming beautiful and beloved, enter into the premier origin of the gods (the sun).—3.

सा०-भा० । एतया बृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति । हे मृत-पुत्र ! 'ते' तव । 'इदम्' उपरि ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वात् अत्रेदंशब्देन ज्योतिरभिधीयते, इदं ज्योतिरग्न्याख्यम्, 'एकम्' एकोऽंशः । अतः 'ते' तव देहगताग्न्यंशेन बाह्यमग्निं 'संविशस्व' सङ्गच्छस्व । तथापरः 'उ' अन्योऽपि 'ते' तव 'एकं' वाय्वाख्योऽंशः, तेन च प्राणवाय्वाख्येनांशेन बाह्यं वायुं संविशस्व,—शरीराग्निप्राणवाय्वोः बाह्याग्निवाय्वोश्चैकत्वादंशत्वमिति भावः । तथा, 'तृतीयेन ज्योतिषा' आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना संविशस्व—सूर्यगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वम्, "योऽहं सोऽसौ" "योऽसौ सोऽहम्" । "सूर्य आत्मा जगतः" इत्यादिश्रुतेः आत्मनः सूर्यप्रवेशो युक्तः । 'तन्वे' तनवे पुनः शरीरग्रहणाय, 'चारुः' कल्याणो भूत्वा तस्मिन् सूर्ये संवेशनः' सम्यक् प्रवेष्टा । 'एधि' भव । कीदृशस्त्वम् ? 'प्रियः' तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशि तस्मिन् ? 'देवानां परमे' उत्तमे । 'जनित्रे' जनके । "देवानां ह्येतत् परमं जनित्रं यत् सूर्यः" इति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥

३ । ऋ० सं० १०म०, ५६सू० १ऋ० । ṚV. reads **'संवेशने'** instead of **'संवेशनः'** as here. 'The stanza in the ṚV. is the beginning of a funeral hymn in which the Ṛṣi bids the deceased man unite himself with the beams of the heavenly light'—*Grfth.*

इदं ते एकम्—rfs. to the funeral fire. Säyaṇ explains:—'there is fire within the body of every creature. With this internal fire enter into the outer fire—i. e. funeral fire'.

पर उ ते एकम्—rfs. to the wind : 'let thyself, with the internal wind (प्राणवायु), be united with the outer wind,—one of the five principal elements'. --Sāy.

तृतीयेन ज्योतिषा—rfs. to the soul within and the sun outside. The sun and the soul are identical ; quotations in the commentary support this argument. 'Let thy soul enter into the sun.'—Sāyaṇ. cf. 'सूर्यमात्मा चक्षुर्गच्छतु'—ṚV. X. 126. 5.

संविशस्व—enter, be united. सम्—विश् imp. 2. sg. rt. विश् is परस्मैपदी, here, by व्यत्यय, used in आत्मनेपद ।

तन्वे—dat. sg.—(तनवे)—for the body i. e. 'for the new body after cremation'—*Grfth.*

संवेशन:—rt. विश् with prefix सम्, with aff. ल्युट् कर्त्तरि (Act. voice)—get united—Sāy. Grfth has meant 'union' and has taken चारु: and प्रिय: as adjs. qualifying it. So he has—'Beautiful be thy union with the body, beloved etc'.

एधि—be, become ; rt. अस् *to be*, imp. 2. sg.

जनित्रे—dat. sg. rt. जन् + इत्रन् , सर्वधातुभ्य: इत्रन् uṇ. 4. 159. Or जन् + णिच् + तृच् anomalously formed by 'जनिता मन्त्रे' Pāṇ. vi. 4. 53.—for जनयित्रे (class. form) ; परमे जनित्रे—supreme or sublimest birth-place—*Wils.*

Prof. Wils. comments on this verse :—'literally, 'This (is) one of thee, the other (is) one,' with the third light enter.'—as *Jyotis* occurs in the third place, the Scholiast concludes it is required in the two preceding, understanding, however by *Jyotis* first, *agni*, fire or vital warmth ; second *Vāyu*, air or vital breath ; and third *chaitanya*, intelligence or soul. The verse is addressed by the *Ṛsi* to his deceased son *Vājin*, and the purport is to enjoin the re-union of the vital with the external elements,—vital warmth with fire, vital breath with air, the soul animating the body with that animating the sun. Sāyaṇ cites a passage of *Śruti* declaring the sun to be the soul of the animate and inanimate world ; and another declaring the sun to be the supreme birth-place of the gods. His explanation—'on the entrance of the body' i.e. into that sun, may imply the *Vedānta* notion of bodily existence after death by means of *Sūkṣmaśarīra* (the subtle body).

आङ्गिरसः कुत्स ऋषिः। एकमार्षेयं सामाग्निर्ऋषिः; 'कौत्सं' साम, कुत्स ऋषिर्वा 'यज्ञसारथि' नाम वा साम (क)। जगतीच्छन्दः। अग्निर्देवता। पृष्ठ्यस्य षडहस्य षष्ठेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे परिसमूहने च विनियोगः (ख)।

२ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया।
३ १उ २ १ २ ३ १ २र ३ १र २ २ ३ १ २
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव॥४॥६६

(क) 'आग्नेयार्षेयं कौत्सं वा यज्ञसारथि वा'—आ० ब्रा०।

(ख) 'तथा च सूत्रम्—'इमम्,—भराम,—शकेमेति तृचेन परिसमूहेत्' (गो० ४.५.५)।

पुनश्च—'इमं स्तोममर्हते जातवेदसे इत्याग्नेयमाज्यं भवति सोदर्कमिन्द्रियस्य वीर्यस्य रसस्यानतिचाराय यत्र वै देवा इन्द्रियं वीर्यं रसमपश्यंस्तदनुव्यतुदन्''—ता० म० ब्रा० १३।७।१ इति षड्विंशमानस षष्ठेऽहनि।

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातऽवेदसे । रथम् । इव । सम् । महेम । मनीषया । भद्रा । हि । नः । प्रऽमतिः । अस्य । संऽसदि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । अर्हते—स्तुत्याय, जातवेदसे अग्नये, मनीषया—प्रज्ञया, इमम् स्तोमम्—इदं स्तोत्रम्, रथमिव—यथा तक्षा रथम् संस्करोति तथा सम्महेम—सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्य अग्नेः संसदि—सम्भजने, अस्माकम्, प्रमतिः—प्रकृष्टा बुद्धिः भद्रा हि—कल्याणी समर्था खलु । हे अग्ने, तव सख्ये मित्रत्वे स्थिता वयं मा रिषाम—केनचित् दुरात्मना न हिंसिता भवेम—इत्याशास्महे ॥ ४ ॥

To (Agni) the knower of all creatures, worthy of adoration, may we conduct this prayer, like a chariot, with our mind which, indeed, is devotedly inclined towards his (Agni's) company. O Agni, in thy friendship, may we not be injured.—4.

सा० भा० । 'अर्हते' पूज्याय । 'जातवेदसे' जातानामुत्पन्नानां वेदित्रे जातप्रज्ञाय जातधनाय वा अग्नये । 'मनीषया' निशितया बुद्ध्या । 'इमं स्तोमम्' एतत् स्तोत्रम् । 'रथमिव' यथा तक्षा रथं संस्करोति तथा । 'सम्महेम' सम्यक् पूजितं कुर्मः । 'अस्य' अग्नेः 'संसदि' सम्भजने । 'नः' अस्माकम् । 'प्रमतिः' प्रकृष्टा बुद्धिः । 'भद्रा हि' कल्याणी समर्था खलु । अतस्तया बुद्ध्या कुर्म इत्यर्थः । हे 'अग्ने' ! 'तव सख्ये' अस्माकं त्वया सह सखित्वे सति । वयं 'मा रिषाम' हिंसिता न भवाम । अस्मान् रक्षेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४ । ऋ० सं० १म० ९४ सू० १ ऋ० । उ० आर्चि० ४, १, ७, १ ।

Sāy.'s addl. notes—अर्ह पूजायाम् । अर्ह प्रशंसायां पा० ३.२.१३३ इति लटः शत्रादेशः । महेम—मह पूजायाम् । रिषाम—रिष् हिंसायाम् । व्यत्ययेन शः ।

स्तोमम्—*Vide* notes on स्तोमाः SV. 1.44.

अर्हते—dat. sg.—worthy of adoration or praise.—rt. अर्ह (पूजायाम्, *to adore* 1. p.) pr. pt.

जातवेदसे—*Vide* note on SV. 1. 31, 35, 40.

रथमिव—The hymn is compared to a chariot, as it travels to the gods—*Grfth*; 'as a carpenter makes a car so we construct this hymn'—*Wils.*

सम्महेमा—सम्-मह (पूजायाम्, *to adore*) + लिङ् (याम) 1. pl. The final vowel is lengthened—by "अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137.

मनीषया—मनस् ईषा—anomalously formed by 'पृषोदरादिषु वा' I—'with our mind'—*Grfth.* and *Wils.*

संसदि—loc. sg. dr. सम्-सद्+क्विप्। 'भद्रा हि नः प्रमतिः अस्य संसदि'—Our mind is devotedly inclined towards Agni's company,—this is the only rational explanation. 'Happy is our understanding, when engaged in his adoration'—*Wils.* Sāyaṇ has meant संसत् in the sense of सम्भजन—adoration, which is rarely found.

रिषामा—rt. रिष् (हिंसायाम्, *to be injured*)—Imp. 1. pl. Pass. sense in Act. form by व्यत्यय ;—'Let us not suffer injury.'—Wils. 'do thou preserve us'—is the import—Sāy. The final vowel (अ) is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' as in सप्तहिमा above. cf. 'पूषा यस्य न रिष्यति' ; 'पूषन्, तव व्रते वयं न रिष्येम कदाचन' may be never suffer injury. vi. 54. 3.9.

बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः। द्वे सामनी वैश्वानराख्योऽग्निरृषिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। वैश्वानरोऽग्निर्देवता। विषुवन्नामकयज्ञाहेऽग्निमरुद्देवसम्बन्धे शास्त्ररूपेण विनियोगः।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम्।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः॥५॥६७॥

मूर्द्धानम्। दिवः। अरतिम्। पृथिव्याः। वैश्वानरम्। ऋते। आ ऽजातम्। अग्निम्। कविम्। सम्राजम्। अतिथिम्। जनानाम्। आ। आसन्। नः। पात्रम्। जनयन्त। देवाः॥ ५॥

भाष्यसारः। दिवः—द्युलोकस्य, मूर्द्धानं—शिरःस्वरूपम्, पृथिव्याः अरतिं—स्वामिनम्, वैश्वानरं—विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम्, ऋते—यज्ञार्थम्, निमित्तार्थे सप्तमी। आ जातम्—सृष्ट्यादौ समुत्पन्नम्, कविं—प्राज्ञम्, सम्राजं सम्यक् राजमानम्, जनानाम्—यजमानानाम्, अतिथिम्—अतिथिवत्पूज्यम्, आसन्—आसनि आस्यम् देवानां मुख-स्वरूपम्, 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः ['पद्दन्नो०' (पा० ६,१,६३)—इति आस्य-शब्दस्य आसन्,—'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक्,—व्यत्ययेन पुनः द्वितीया-स्थाने सप्तमी, अग्निविशेषणमेतत्]। पात्रं—पातारम् अग्निं—नः अस्माकं यज्ञे, देवाः—स्तोतार ऋत्विजः, देवा एव वा आ जनयन्त—आभिमुख्येनाजनयन्॥ ५॥

The gods (or the priests) have generated Agni, 'Vaiśvānara' (benevolent to all men), the wise, the head of heaven, the lord of earth, born for sacrifice, the supreme lord, the guest of men, the mouth (of gods), our protector.—5.

सा०-भा०। 'मूर्द्धानं' शिरोभूतम्। कस्य? 'दिवः' द्युलोकस्य। 'पृथिव्याः' प्रथितायाः भूमेः। 'अरतिं' गन्तारम्, यद्वा गन्तव्यं स्वामिनम्। 'वैश्वानरं' विश्वेषां सर्वेषां

(क) 'पर्वैश्वानरस्य सामनी द्वे' आ० ब्रा०।

नराणां सम्बन्धिनम्। 'ऋते' ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम। निमित्तसप्तम्येषा ऋत-निमित्तम्। 'आ' आभिमुख्येन जातम् सृष्ट्यादावुत्पन्नम्। 'कविं' क्रान्तदर्शिनम्। 'सम्राजं' सम्यग्राजमानम्। यजमानानाम् 'अतिथिं' हविर्वहनाय सततं गन्तारम्, यद्वा, अतिथिवत्पूज्यम्। 'आसन्' आसनि आस्यं, द्वितीयार्थे सप्तमी, आस्यभूतम्। 'अग्निलक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते'। 'पात्रं' पातारं रक्षकम्। यद्वा, आस्येन धारकम्। एवंगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निम्। 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनि यज्ञे। 'देवाः' स्तोतार ऋत्विजः, देवा एव वा। 'आ जनयन्त' आभिमुख्येनाजनयन्। अरण्योः सकाशाद् उदपादयन्॥ ५॥

५। ऋ० सं० ६म० ७सू १ऋ०। यजुः ७,२४। उ० आर्चि० ४,२,३,१, (४६०)।

मूर्द्धानं दिवः—*Vide* SV. I. 27. 'अग्निर्मूर्द्धा दिवः' etc.

अरतिम्—'The unceasing pervader of earth—*Wils.* Vide notes on SV. I. 45; acc. to Durga अरतिम्—is the shortened form of अलंमतिम् (पर्याप्तमतिम्) like पृषोदर।

वैश्वानरम्—common to, dear to, dwelling with all Aryan men—*Grfth.* 'Vaiśvānara is variously explained, but it most usually implies, what or who is beneficial to all (*Viśve*)—men (*narāḥ*)—वैश्वानरः कस्मात्? विश्वान् नरान् नयति, विश्व एनं नरा नयन्तीति वा, he leads all men, or all men lead him or he pervades all created beings. Nir. 7. 21 अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः 'This very (i.e. terrestrial) fire is *Vaiśvānara*, says Śākapūṇi.

ऋते—यज्ञानुष्ठानार्थम्, for sacrifice;—निमित्तार्थे ७मी—Sāy.—'In accordance with the eternal law, by which the whole universe is regulated'—*Grfth.* ऋतम् means (1) truth, (2) sacrifice.

कविम्—*Vide* notes on SV. I. 30, 32. etc. अतिथि vide SV. I. 5. सम्राजम् vide I. 17.

सम्राजम्—Agni is a divine monarch (Ved. Myth. p. 92) अतिथिम्—Agni is often designated a 'guest' in human abodes; he is the guest in every house RV. X. 91. 2. Ved. Myth. p. 92, 95.

आसन्—for आसनि (loc. for accus.) आस्यम्,—the mouth. Agni is so called because the gods receive oblations through Agni; 'अग्निमुखा वै देवाः';—'अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः' quoted by Sāy. in his com. on RV. i. I. I. For gram. see the भाष्यसार above.

जनयन्त—जनयन्ति, generate. इ is dropped as a Vedic peculiarity.

पात्रम्—पातारम्, protector—Sāy. Grfth. has taken 'आसन् नः पात्रम्'—to mean 'our vessel fit for their mouth'. Wils. renders—'in mouth is the vessel (that conveys the oblation to the gods)'.

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे तृतीया दशतिः ।

भरद्वाज ऋषिः । सामनी द्वे आश्वे, इटतो नाम ऋषिः (क) । त्रिष्टुप्छन्दः । अग्नि-देवता । विषुवद्यामयज्ञाहे निष्कैवल्ये विनियोगः ।

२उ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ २

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुकूथेभिरग्ने जनयन्त देवाः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २

तं त्वा गिरः सुष्टुतयो वाजयन्त्याजिं न गिर्ववाहो जिग्युरश्वाः ॥६॥६८

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उकथेभिः । अग्ने । जनयन्त । देवाः । तम् । त्वा । गिरः । सुऽस्तुतयः । वाजयन्ति । आजिम् । न । गिर्ववाहः । जिग्युः । अश्वाः ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । हे अग्ने, पर्वतस्य पृष्ठात्—मेघस्य उपरिभागात्, आपः—उदकानि, न—इव, देवाः—स्तोतारः, उकथेभिः—उकथैः स्तोत्रैः, त्वत्—त्वत्तः तव सकाशात्, आत्मनः कामान्, वि जनयन्त—विविधं जनयन्ति । हे गिर्ववाहः—गीर्भिः स्तुतिभिः वहनीय—प्रापणीय, अग्ने ! तं प्रसिद्धं त्वां वाजयन्ति—बलिनं कुर्वन्ति, स्तुवन्ति अन्नमिच्छन्ति वा, अपि च सुष्टुतयः—शोभनस्तुतिरूपाः गिरः—वाचः, अश्वाः आजिं न—अश्वाः संग्राममिव त्वां जिग्युः—जयन्ति, वशीकुर्वन्ति ॥ ६ ॥

From thee, Agni, like waters from the cloud, the singers of praise, through eulogies, obtain variously the desired objects. O one attainable by laudations, they add to thy strength (or beg food of thee); the excellent songs of praise win thee as horses win battle.—6.

सा०-भा० । हे 'अग्ने' ! 'त्वत्' त्वत्सकाशात् । 'उकथेभिः' उकथैः स्तोत्रैः यज्ञैर्हविर्भिश्च । 'देवाः' स्तोतारः । कामान् आत्मनः 'व्यजनयन्त' विविधं जनयन्ति । तत्र दृष्टान्तः,—'पर्वतस्य' मेघस्य 'पृष्ठात्' उपरिभागात् 'आपो न' आपः उदकानि यथा तद्वत् । अपि च, हे 'गिर्ववाहः !' गीर्भिः स्तुतिरूपाभिः वाग्भिर्वहनीयाग्ने ! भरद्वाजाः स्तोतारः । 'तं' प्रसिद्धम् । 'त्वा' त्वाम् । 'वाजयन्ति' बलिनं कुर्वन्ति । यद्वा, वाजमन्नमिच्छन्ति । अपि च त्वां 'सुष्टुतयः' शोभन-स्तुतिरूपाः । 'गिरः' वाचः । 'जिग्युः' जयन्ति वशीकुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः,— अश्वाः वाहाः 'आजिं न' संग्रामं यथा शीघ्रं जयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

(क) 'आश्वे द्वे ऐटते वा'—पा० ब्रा० ।

६। ऋ० सं० ६म०, २४सू० ६ऋ०। There are several variations in the ṚV. verse, which is addressed to Indra.

पर्वतस्य—dr. rt. पर्व् (पूरणे, *to fill up*) + अतच्, 'भृमदृशि' uṇ. iii. 110, or पर्व विद्यतेऽस्येति मत्वर्थीयस्तकारः। 'पर्वत इति मेघ-नाम'—Ngh. 1. 10; cloud—Sāy. From the mountain ridges—*Grfth*; 'from the top of the mountain.'—*Wils*.

उक्थेभिः—उक्थैः; बहुलं छन्दसि, Pāṇ. vii.1.10. भिस् is not changed to ऐस्। *Vide* note on SV. 1. 48.

जनयन्त—जनयन्ति इकारलोपश्छान्दसः। See SV. 1.67. Sāyaṇ has supplied 'आत्मनः कामान्' as obj. to 'जनयन्त';—'the gods sprang from thee the father of gods and yet their son wast thou'. ṚV. 1. 69. 1—*Grfth*.

देवाः—स्तोतारः in this sense see SV. 1.67.

गिर्वाहः—O thou who art accessible by praise;—*Wils*; 'bearing songs of praise'—*Benfey*.

वाजयन्ति—वाज इति अन्ननाम—Ngh. 2.7, बलनाम च—Ngh. 2.9. तस्मात् क्विपि नामधातुत्वे रूपम्; strengthen thee, or desire food from thee.

आजिम्—battle, Ngh. 2. 17; dr. rt. अज् (गति-क्षेपणयोः, *to go, to throw.*) अजन्ति—क्षिपन्ति शस्त्राणि अस्त्राणि च यत्र स आजिः अज् + इण् uṇ. iv. 131; in Nirukta it is called the place of conquest or swiftness (आजिः—आजयनस्य वा आजवनस्य वा) Nir. 9. 23.

सुष्टुतयः—'उपसर्गात् सुनोति०'—Pāṇ. iii.3.35 षत्वम्; the good or excellent hymns.

जिग्युः—dr. from rt. जि *(to conquer, to win)*, लिट् form in the pres. sense, by छन्दसि लङ्-लुङ्-लिटः Pāṇ. iv. 4.6.

गौतमो वामदेव ऋषिः। एकं वामदेव्यं साम, वामदेव ऋषिः रौद्रं वा साम (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विन-शस्त्रे च विनियोगः।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २
आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः।
३ २ ३१ २ ३ २३ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥७॥६९॥

आ। वः। राजानम्। अध्वरस्य। रुद्रम्। होतारम्। सत्यऽयजम्। रोदस्योः। अग्निम्। पुरा। तनयित्नोः। अचित्तात्। हिरण्यऽरूपम्। अवसे। कृणुध्वम् ॥ ७ ॥

भाष्यसारः। हे ऋत्विग्यजमानाः, अध्वरस्य—यज्ञस्य, राजानम्—अधिपतिम्, होतारं—देवानामाह्वातारम्, रुद्रं—शत्रून् रोदयन्तम्, रोदस्योः—द्यावापृथिव्योः, सत्य-

(क) 'वामदेव्यञ्च रौद्रं वा'—आ० ब्रा०।

यज्ञं सत्यस्य अन्नस्य दातारम्, सत्येन हविषा देवान् यजन्तं, हिरण्यरूपं—सुवर्ण-प्रभम् अग्निं, वः—युष्माकम्, अवसे—रक्षणाय, तनयित्नोः—स्तनयित्नोः अशनेः अशनिवदाकस्मिकात्, अचित्तात्—संज्ञाराहित्यात् मरणादित्यर्थः, पुरा—प्रागेव आ कृणुध्वम्—यूयं हविर्भिरग्निं भजध्वम् ॥ ७ ॥

Before the collapse of senses (i. e. death), which is (sudden) like thunder, O priests, for your protection, offer worship to Agni, the golden-coloured, the king of sacrifice, the invoker (of the gods), terrible (to enemies), bearer of oblation within heaven and earth.—7.

सा०-भा० । हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'अध्वरस्य' यज्ञस्य । 'राजानम्' अधिपतिम् । 'होतारं' देवानामाह्वातारम् । 'रुद्रं' रोरूयमाणं द्रवन्तम्, शत्रून् रोदयन्तं वा । यद्वा, 'एषा वा अग्नेर्घोरा तनूर्यद्रुद्रः' इति रुद्रात्मकम् । 'रोदस्योः' द्यावापृथिव्योः । 'सत्य-यजं' सत्यस्यान्नस्य दातारम् । यद्वा, सत्य-यजं सत्येन हविषा देवान् यजन्तम् । यद्वा, सत्यस्यानन्द-लक्षणस्य सङ्गमयितारं रोदस्योर्व्याप्य वर्त्तमानम् । 'हिरण्य-रूपं' सुवर्ण-प्रभम् । एवंविधम् 'अग्निं' 'वः' युष्माकम् 'अवसे' रक्षणाय 'तनयित्नोः' स्तनयित्नुरशनिः स ह्याकस्मिकः, तत्सदृशाद् 'अचित्तात्' न विद्यते चित्तं यस्मिन् तद्-चित्तम्, चित्तोपलक्षित-सर्वेन्द्रियोपसंहारो मरणमिति यावत् तस्मान्मरणात् 'पुरा' प्रागेव 'आ कृणुध्वं' यूयं समन्ताद्धविर्भिरग्निं भजध्वम् ॥ ७ ॥

७ । ऋ०, सं०, ४म० ३सू० १ऋ० ।

'अध्वरस्य राजानम्'—Agni is often called the lord of sacrifice. *Vide* the next Sāman 1.70.

रुद्रम्—the afflicter of foes. 'The bright red god Agni'—*Grfth.* 'रुद्रम्—रोदयतेः रोदेर्णिलुक् च इति रक्-प्रत्ययः un. 2.22. तनयित्नोः—तनिः शब्दार्थः । चुरादिरदन्तः । स्तनिहृषि इति इत्नुच् उ, ३,२९ । कृणुध्वम्—कृवि हिंसाकरणयोः लोटि रूपम्—Sāy.'s addl. notes on Ṛ̣V. verse.

सत्य-यजम्—the offerer of oblation to the gods :—Sāy. ; the distributor of food ;—*Wils*. effectual sacrificer—*Grfth.*

तनयित्नोः पुरा—'स्तनयित्नोः' is the word drvd. from the rt. स्तनि *to roar*. स् of the rt. has been dropped by व्यत्यय ; for Sāyaṇ's explanation which is always rational see above. The West. scholars being always keen about the literal translation, do not care for the congruous sense which the stanza reasonably conveys. 'Before the thunder-strike'—*Grfth.* Prof. Ludwig—in his comment on the verse in the ṚV. refers to Atharva-Veda 12. 2. 9. where Agni (Kravyāda) or Agni—in his most terrific form, is spoken of as the God of Death, who stupefies men with his thunderbolt.

अचित्तात्—absence of sense, a state of unconsciousness i.e. death, as sudden as if the work of the thunderbolt.

हिरण्यरूपम्—golden-hued ; हिरण्य is drvd. as 'हर्य्यतेः कन्यन् हिर् च'—uṇ. iv.44. golden-coloured—Sāy. ; golden-formed—*Wils* ; with his golden colours—*Grfth.* हिरण्यवर्णमस्येव अस्य रूपम्—its form is like the colour of gold—Nir. 3. 16. cf. हिरण्यरूपः ,स हिरण्यसंदृक् अपां नपात्—R̥V. ii. 35. 10.

अवसे—Ved. Inf.—अवितुम् । 'तुमर्थे सेसेनसे०' Pāṇ. iii.4.9.

वसिष्ठ ऋषिः। द्वे सामनी वैश्वज्योतिर्नामके (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। वैश्वानरोऽग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः।

२ २उ २ २ ३१र २र ३२३ १२३१२ ३१२
इन्धे राजा समर्यो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।

१ २ ३ १ २ ३२३ १र २र ३१२
नरो हव्येभिरीडते सबाध अग्निरग्रमुषसामशोचि ॥ ८ ॥ ७० ॥

इन्धे । राजा । सम् । अर्यः । नमःऽभिः । यस्य । प्रतीकम् । आऽहुतम् । घृतेन । नरः । हव्येभिः । ईडते । सऽबाधः । आ । अग्निः । अग्रम् । उषसाम् । अशोचि ॥ ८ ॥

भाष्यसारः । राजा—दीप्यमानः, अर्यः—स्वामी, हविःप्रेरको वा, अग्निः—नमोभिः—स्तुतिभिः हविर्भिः, समिन्धे—समिध्यते सम्यग्दीप्यते । यस्य—अग्नेः, प्रतीकं—स्वरूपम्, घृतेन आहुतं—सम्यग्दीपितं भवति । यं च अग्निं नरः—जनाः, सबाधः—सञ्जातबाधाः, हव्येभि—हव्यैः, ईडते—स्तुवन्ति, सः अग्निः उषसामग्रम्—प्रत्यूषसि ब्राह्मे मुहूर्त्ते, आ समन्तात्, अशोचि—दीप्यते वेद्यामाहवनीयदेशे इति भावः॥ ८ ॥

Shines forth with offerings or eulogies—Agni, the glowing lord of the sacrifice, whose self (body) is kindled with ghee, whom men, in distress, worship with oblation ; (that) Agni is ignited before every dawn.—8.

सा०-भा० । 'राजा' दीप्तः 'अर्यः' स्वामी हविषां प्रेरको वा 'अग्निः' 'नमोभिः' स्तुतिभिः सह 'समिन्धे' समिध्यते । 'यस्य' अग्नेः 'प्रतीकं' रूपं 'घृतेन आहुतं' भवति । ये च 'नरः' अस्मदीयाः 'सबाधः' संश्लिष्टाः सञ्जातबाधाः 'हव्येभिः'

(क) 'वैश्वज्योतिषे द्वे'—सा० ब्रा० ।

हव्यैः सार्द्धम् 'ईडते' स्तुवन्ति। 'सः' अग्निः 'उषसाम्' 'अग्रम्' 'आ अशोचि' आ दीप्यते ॥ ८ ॥

८। ऋ० सं० ७म० ८सू० १ऋ०।

इन्धे—इध्यते—is inflamed, lighted *Vide* : note on SV. 1. 19 ; 3. sg. pass. in sense.

अर्यः—dr. from rt. ऋ (गतौ, *to go*) by aff. यत् 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' Pāṇ. iii. 1.103. इति 'अर्य इति ईश्वरनाम'—Ngh. 2.22. cf. प्र तत्ते अद्य शिपिविष्टनामार्य्यः शंसामि—I, the lord of hymns, to day, praise...Ṛ̣V. vii. 100. 5.

नमोभिः—vide SV. 1. 45. (नमसा) and 1. 17.

प्रतीकम्—प्रतीयते इति प्रति-पूर्वात् इन्-धातोः ईकन्।—रूपम्, body—Sāy. ; face—*Grfth.*

हव्येभिः—हव्यैः ; भिस् not changed to ऐस् by बहुलं छन्दसि Pāṇ. vii. 1.10.

ईडते—rt. ईड् (स्तुतौ, *to praise* 2.Ā.), pres. (लट्) 3. pl.

सबाधः—सबाधाः referring to 'नरः' (nom. pl.),—distressed ; 'associated, together'—*Wils.* 'सुपां सुलुक्०' ७,१,३९ इति जसः स्थाने सुः (nom. sg. for pl.) cf. 'ऋजवः सन्तु पन्थाः'—पन्थाः instead of पन्थानः ; 'ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः'—Ṛ̣V. i. 35. 11.

अशोचि—dr. rt. शुच् (*to be pure or bright*) Aor. pass. voice pres. sense छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः Pāṇ. iii. 4.6. cf. शुक्रः (SV. 1.4.), शोचिषा (SV. 1.12.). drvd. from the same root.

उषसाम् अग्रम्—the sacrificial fire is kindled every day before dawn.

त्वष्टृपुत्रत्रिशिरा ऋषिः। द्वे सामनी यामे (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे आग्नेयक्रतौ च विनियोगः।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २
प्र केतुना बृहता यात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति।
३ २ ३ १ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २
दिवश्चिदन्तादुपमामुदानड़पामुपस्थे महिषो ववर्द्ध ॥९॥७१॥

प्र। केतुना। बृहता। याति। अग्निः। आ। रोदसी इति। वृषभः। रोरवीति। दिवः। चित्। अन्तात्। उपमाम्। उत्। आनट्। अपाम्। उपऽस्थे। महिषः। ववर्द्ध ॥ ९ ॥

भाष्यसारः। अग्निः बृहता—महता, केतुना—ज्वालारूपेण चिह्नेन, आ—इदानीम्

(क) 'यामे द्वे'—बा० ब्रा०।

रोदसी—द्यावापृथिव्यौ, प्रयाति—प्रकर्षेण गच्छति, वृषभः इव रोरवीति—अत्यर्थं शब्दं करोति। दिवः—अन्तरिक्षलोकस्य, चित्—अपि, अन्तात्—पर्यन्तात्, उपमाम्—समीपम्, मेघस्यान्तिकम्, उदानट्—ऊर्ध्वम् अश्नुते, ज्वलनात्मना आदित्यरूपेणावस्थितः सन् व्याप्नोति। अपां—वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् उपस्थे—उपस्थाने अन्तरिक्षे, महिषः—महान् सन्, ववर्ध—वर्धते ॥ ९ ॥

Agni proceeds with its high banner (the flame), to spread over heaven and earth, bellows loud like a bull; from the furthest limit of the sky to the nearest, pervades above (in the form of the sun), in the lap of waters waxes mighty (in the form of lightning).—9.

सा०-भा०। 'अग्निः' 'बृहता' 'केतुना' प्रज्ञानेन युक्तः सन् 'आ' इदानीं 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'प्रयाति' प्रकर्षेण गच्छति। किञ्च, देवानामाह्वानकाले 'वृषभः' इव 'रोरवीति' अत्यर्थं शब्दं करोति। 'दिवश्चित्' अन्तरिक्षलोकस्यापि 'अन्तात्' पर्यन्तात् 'उपमाम्' उपमेत्यन्तिक-नाम, मेघस्य समीपम्। 'उदानट्' उदश्नुते ज्वलनात्मनाऽऽदित्यात्मनावस्थितः सन् ऊर्ध्वं व्याप्नोति। अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्। तिपोहल्ङ्यादिलोपः। 'अपां' वृष्टिलक्षणानामुदकानाम् 'उपस्थे' उपस्थाने अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना 'महिषः' महान् 'ववर्ध' वर्धते ॥ ९ ॥

९। ऋ० सं० १० म० ८ सू० १ ऋ०।

रोदसी—du. रोदितीति rt. रुद्+असुन्+ङीष् fem. 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक्, सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी'—विश्वः। 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी'—अमरः। रोदसी इत्यव्ययमस्ति। cf. 'स्तोतारं ते शतक्रतो विद्म मेऽस्य रोदसी'। रोदसी—द्यावापृथिव्यौ—Nir. 4. 7.

वृषभः—वृषभो वर्षिता अपाम्—Nir. 4. 8. प्रजां वर्षतीति वा वर्षति रेत इति वा तद् वृषकर्मा। वर्षणाद् वृषभः। Agni is here compared to a bull, on account of the noise of his flames, resembling a bull's bellowing.

रोरवीति—rt. रु यङ्लुक्, roars loudly.

उपमाम्—'उपमेत्यन्तिक-नाम' Near, Ngh 2. 16.

उदानट्—rt. नश् (व्याप्तौ, *to pervade*), लङ् (imperf.) 3. sg. 'आनट् व्याप्तिकर्मा' Ngh. 2. 18. Sāy. derives it from अश्।

उपस्थे—in the lap, in the bosom; 'उपस्थ उपस्थाने, यत्र उपगम्य तिष्ठन्ति आपस्तस्मिन् महति अन्तरिक्षलोके' Nir. 7. 26. cf. अपामुपस्थे etc. ṚV. vi. 8. 4.

महिषः—dr. rt. मह् (पूजायां, *to adore*)+टिषच्—'अविमह्योः टिषच्' uṇ. 1. 45. महिष इति महन्नाम great, Ngh. 3.3. cf. अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत—ṚV. vi. 8. 4.

ववर्ध—वर्धते, लिट् (perf.) in the pres. sense, छन्दसि लुङ्०—Pāṇ. iii. 4. 6.

वसिष्ठ ऋषिः। द्वे वैराजे सामनी, इन्द्र ऋषिः वसिष्ठः प्रजापति र्वा,—च्यावने, शैखण्डिने, ऐन्वके वा, च्यवनः शिखण्डी इन्वको वा ऋषिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। अग्नि-समिन्धने विनियोगः।

२ २उ २ १ २ ३२ ३ १ २ ३ २
अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युतं जनयन्त प्रशस्तम्।
२ १ २ ३१ २ ३ २
दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥१०॥७२॥

अग्निम्। नरः। दीधितिऽभिः। अरण्योः। हस्तऽच्युतम्। जनयन्त। प्रऽशस्तम्। दूरेऽदृशम्। गृहऽपतिम्। अथव्युम् ॥ १० ॥

भाष्यसारः। नरः—नेतारः ऋत्विजः, प्रशस्तं—प्रकर्षेण स्तुतम्, दूरेदृशं—दूरे दृश्यमानम्, गृहपतिं—गृहाणां पालकम्, अथव्युम्—सर्वत्र गमनशीलं सर्वव्यापिन-मित्यर्थः, दीधितिभिः—अङ्गुलिभिः, अरण्योः—अरणीद्वयसकाशात्, हस्तच्युतं—हस्ताभ्यां जातम् अग्निम्, जनयन्त—जनयन्ति ॥ १० ॥

Men (priests) with fingers, generate Agni, the lord of the house, highly eulogised, seen from afar, pervading everywhere, produced by hands from two Araṇīs.—10.

सा०-भा०। 'नरः' नेतार ऋत्विजः 'प्रशस्तं' प्रकर्षेण स्तुतं 'दूरेदृशं' दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा 'गृहपतिं' गृहाणां पालकम् 'अथव्युम्' अथर्वतिर्गत्यर्थः आगम्यम् अतनवन्तं वा 'हस्तच्युतं' हस्तेन जातम्, अरण्योः विद्यमानम् अग्निं 'दीधितिभिः' अङ्गुलिभिः 'जनयन्त' 'जनयन्ति। अत्र यास्कः—"दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति, धीयन्ते कर्मसु अरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा, हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् (नि० ५,१०)" इति ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
प्रथमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः।
इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे द्वितीया दशतिः।

१०। ऋ० सं० ७म० १सू० १ऋ०। Ṛ V. reads **हस्तच्युती** for '**हस्तच्युतम्**' as here.—the Ṛ V. reading '**हस्तच्युती**' has the sense of Instr. case **हस्तप्रच्युत्या** (vide यास्क Nir. 5.10.)—with the swift movement of hands. **उ० आर्चि० ६,१,१०,१।**

(क) 'इन्द्रस्य वैराजे द्वे, वसिष्ठस्य वा प्रजापतेर्वा च्यावने वा शैखण्डिने वा ऐन्वके वा'—आ० ब्रा०।

नरः—nom. pl.—men, priests ; for this sense vide SV. 1. 70.

दीधितिभिः—'with fingers'—Yāska, Sāy. दीधितय इति अङ्गुलिनाम—Ngh. 2. 5. दीधितय अङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु—fingers are so called (*Dīdhitayaḥ*), because they are employed in (the performance of) actions. 'With thoughts i. e. with religious attention and devotional thoughts'—*Grfth.* Grfth's rendering, being not based on Nirukta or any other ancient authority, is not acceptable.

हस्त-च्युतम्—'produced by hands'—Sāy. 'Urged by the hand'—*Grfth.*

दूरेदृशम्—दूरे दृश्यतेऽसौ। दृशेः क्विप् ; seen from far ; 'far-seen'—*Grfth.* 'far-gleaming'—*Wils.*

गृहपतिम्—vide notes on SV. 1. 61.

अथर्युम्—dr. rt. अत् (*to go*) युच्। धातोरथादेशः यकारागमश्च। All-pervading. West. scholars are vague on this point ; perhaps, they are not sure about the sense. Yāska follows ṚV. reading अथर्युम्, *vide* : अथर्वति (अथर्यति)—Ngh. 2. 14.

The last two lines of Sāy.'s Com. cited from Nirukta, mean 'Fire sticks are so called because fire rests in them or fire is produced from them by attrition......They produced fire, glorious, visible at a distance, the lord of house and swift'—Nir. 5. 10.

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे तृतीया दशतिः।

बुध-गविष्ठिरौ द्वौ ऋषी। श्यैतं साम श्येनऋर्षिः,—श्यैतं, शायनं, दीर्घायुष्यं वा साम प्रजापतिऋर्षिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। आग्नेयक्रतौ आश्विनशस्त्रे विनियोगः।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ ३
अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम्।
३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥१॥७३

अबोधि। अग्निः। सम्ऽइधा। जनानाम्। प्रति। धेनुम्। इव। आऽयतीम्। उषसम्। यह्वाःऽइव। प्र। वयाम्। उत्ऽजिहानाः। प्र। भानवः। सस्रते। नाकम्। अच्छ ॥ १ ॥

भाष्यसारः। अयम् अग्निः, जनानाम्—ऋत्विजां यजमानानां वा, समिधा—समिद्भिः अबोधि—प्रबुद्धो भवति। उषसं प्रति—उषःकाले, आयतीम्—आगच्छन्तीम्, धेनुमिव यथा धेनुः प्रत्यूषसि अग्निहोत्रार्थं दुग्धदानाय प्रबुध्यते तथाऽग्निर्ब्राह्ममुहूर्ते समिध्यते। तस्य समिद्धस्याग्नेः भानवः—रश्मयः, वयां—शाखाम्, प्रोज्जिहानाः—ऊर्ध्वं विस्तारयन्तः, यह्वाः—महान्तः वृक्षा इव, नाकम् अच्छ—अन्तरिक्षस्य अभि-

(क) 'श्यैनस्य श्यैनं वा श्यैतं वा शायनं वा प्रजापतेर्वा दीर्घायुष्यम्'—सा० ब्रा०।

मुखम्, प्र सस्रते—प्रसरन्ति। यथा महान्तो वृक्षाः शाखां विस्तारयन्त ऊर्ध्वमन्तरिक्षं व्याप्नुवन्ति तथाग्नेर्ज्वाला ऊर्ध्वं प्रसरन्ति ॥१॥

Agni is awakened (kindled) by the holy fuel of men (priests or sacrificers), like a milch-cow coming at every dawn. Like large trees stretching forth branches aloft, his flames proceed up towards heaven.—1.

सा०-भा०। अयम् 'अग्निः' जनानाम् अध्वर्य्वादीनां 'समिधा' समिद्भिः 'अबोधि' प्रबुद्धोऽभूत्। 'धेनुमिव' अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वद् 'आयतीम्' आगच्छन्तीम् 'उषसम्' प्रति उषःकाले इत्यर्थः। अथ प्रबुद्धस्याग्नेः 'भानवः' रश्मयो ज्वालाः 'यह्वाः' महान्तः 'वयां' शाखां 'प्रोज्जिहानाः' प्रेङ्खमयन्तो वृक्षा इव। यद्वा महान्तः प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तो भानवः 'नाकम्' अन्तरिक्षम् 'अच्छ' आभिमुख्येन 'प्र सस्रते' प्रसरन्ति ॥ १ ॥

१। ऋ० सं० ५म० १सू० १ऋ०। R̥V. has **'सिस्रते'** instead of **'सस्रते'** as above.

अबोधि—rt. बुध् (*to awake*). लुङ् (Aor.) in the pres. sense, *vide* Pāṇ. iii. 4. 6.

प्रति धेनुमिवायतीमुषासम्—the simile is—'as a milch-cow rises at early dawn, every day to give milk for sacrificial purpose, so Agni is kindled daily before dawn, for the purpose of sacrifice.

वयाम्—*accus.* branch of trees, dr. from rt. वय् (गतौ, *to spread.* 1. Ā.) with affix अच् Pāṇ. iii. 1.134. fem. टाप्, 'वयते आकाशे प्रसरति'—इति वया शाखा। Or वेतेर्वातायना भवन्ति, वेतेः (वी गतौ, 2. p.) कर्त्तरि नन्दिग्रहि० पा० ३, १, १३४ इति अच्, वियन्ति चलन्ति इति वयाः,—वातेन हि ताः समन्ततोऽयन्ते इति वातायनाः—the branches of trees are so called, because they are wafted by the wind—Nir. 1. 4. cf. 'वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः'—R̥V. vi. 24. 3. 'वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः' like branches 7 streams grew—R̥V. vi. 7. 6.

यह्वाः इव प्र वयामुज्जिहानाः—Stevenson has translated—'his irradiations proceed aloft to the heavens, like the flocks of moving birds'. Max Müller—'like birds flying up to a branch, the flames of Agni went up to heaven'. But these interpretations are not acceptable, as no word in the text conveys the meaning—'bird', perhaps they have confounded वयां with वयः (nom. pl. of the word वि—a bird).

यह्वाः—Mahīdhar means—large (birds), and explains the simile—'as large (birds) springing from the branches of the trees'. It is better to supply वृक्षाः after यह्वाः than पक्षिणः, so we prefer Sāy.'s explanation to that of Mahīdhara. यह्व इति महतो नामधेयम्, यातश्च हूतश्च भवति। यातेर्ह्वयतेश्च 'गेहे कः' Pāṇ. 3. 1. 144. इति बाहुलकाद् ते क-प्रत्ययो भवति: सम्प्रसारणाभावश्च—Nir. 8. 8 ; *vide* notes on यह्वम् SV. 1. 59.

उज्जिहानाः—उत् + rt. हाङ् (गतौ, *to move*, 3 Ā.) pr. pt.—spreading upwards.

सस्रते—spread—Ngh. 2. 14. सिस्रते (R̥V. reading) is also enumerated in the list.

वत्सप्रि ऋषिः। एकं 'वाछक' साम वछक ऋषिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ ३ १र २र ३ २ ३ १ २
प्र भूर्जयन्तं महां विपोधां मूरैरमूरं पुरां दर्माणम्।
१ २ ३ २ ३ १र २र ३ १ २ ३ १र २र ३ २
नयन्तं गीर्भिर्वना धियं धा हरिश्मश्रुं न वर्मणा धनर्चिम् ॥२॥७४

प्रभूः। जयन्तम्। महाम्। विपःऽधाम्। मूरैः। अमूरम्। पुराम्। दर्माणम् नयन्तम्। गीर्भिः। वना। धियम्। धाः। हरिऽश्मश्रुम्। न। वर्मणा। धनऽर्चिम्॥ २ ॥

भाष्यसारः। हे स्तोतः त्वं जयन्तं—जयशीलम्, महां—महान्तम्, विपोधां—मेधाविरक्षकम्, मूरैः—मूढैः अज्ञानिभिः, अधिष्ठितानां पुरां—शरीराणाम्, दर्माणं—आदरेण रक्षकम्, अमूरम्—अमूढं सर्वज्ञम्, अग्निं प्रभूः—स्तोतुं समर्थो भव। गीर्भिः—स्तुतिभिः, वना—वननीयं सम्भजनीयम्, नयन्तं धनानि प्रापयन्तम्, वर्मणा—कवचस्थानीयज्वालया उपेतम्, हरिश्मश्रुं न—हरितवर्णकेशमयमिव, धनर्चिं—प्रीणनकरस्तोत्रम्, अग्निमुद्दिश्य, धियं—परिचरणरूपं कर्म, धाः—विधेहि ॥२॥

Be able to praise great Agni, the conqueror, the supporter of the wise, the careful protector of bodies, governed by the foolish (senses), himself not unwise; set thy heart (or turn thy meditation) to Agni, the leader, adorable by hymns, having the armour (of flames), with golden beard, to whom pleasant hymns are addressed.-2.

सा०-भा०। हे स्तोतः! त्वम् 'जयन्तम्' असुर-सेनानां जेतारं 'महां' महान्तं 'विपोधां' मेधाविनः धर्त्तारं 'मूरैः' मूढैरधिष्ठितानां 'पुरां' शरीराणां 'दर्माणम्' आदरेण रक्षकम् 'अमूरम्' अमूढमग्निं 'प्रभूः' स्तोतुं प्रभवः समर्थो भव। 'गीर्भिः' स्तुतिभिः 'वना' वननीयं सम्भजनीयं 'नयन्तं' धनानि प्रापयन्तं 'वर्मणा' कवचस्थानीय-ज्वालयोपेतं 'हरिश्मश्रुं नः' हरितवर्णकेशमयमिव 'धनर्चिं' धार्यमाणं क्रियमाणं स्तोत्रं यस्य तम्, प्रीणनकरस्तोत्रं वा अग्निमुद्दिश्य 'धियं' परिचरणरूपं कर्म 'धाः' विधेहि ॥ २ ॥

(क) 'वाछक' च'—भा० प्रा०।

२। ऋ० सं० १०म ४६ सू० ५ऋ०। The ṚV. reads (1) मूराः instead of मूरैः as above and (2) 'नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हिरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चम्'— instead of the 2nd hemistich of the above SV. stanza. The meaning there is—'The fools (referring to the human priests who are weak and foolish in comparison with the wise Agni) brought him etc.

प्र-भूः—Aor. 2 sg. अडभावश्छान्दसः ; imp. sense—be able (to laud) ; be competent (to glorify)—*Wils.*

विपोधां—'विप इति मेधाविनाम' Nir.3.19. विपान् मेधाविनः दधाति इति—'the supporter or sustainer of the wise', *Sāy.* 'Song-inspirer'—*Ludwig.*

पुरां दर्माणं—the word पुः is often found in the Vedas and Upaniṣads to mean body, cf. पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः—Kaṭha. 1. 87. So Sāyaṇ explains—'the careful protector of bodies' : दर्माणं is drvd from rt. दृङ् (आदरे, *to take care,*) with affix मनिन्। The West. scholars have meant 'fort-destroyer'—Ludwig, Grfth. they have, perhaps, derived—दर्माणं from rt. दृ (विदारणे, *to pierce through*), the demolisher of cities—*Wils.*

मूरैः—मूढैः—by the fools referring to the senses, which are easily susceptible to bewilderment, dr. from rt. मुह् (वैचित्ये, *to be bewildered*) क्तः, व्यत्ययेन रः। Similarly अमूरम् is drvd with the prefix नञ्,—never bewildered ;—'the exempt from folly'.—*Wils.*,—rfs. to wise, omniscient Agni. For the use of मूराः for मूढाः and अमूर for अमूढ (referring to Agni) *vide :* 'मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने'—we are ignorant, thou art wise, we do not perceive thy greatness---ṚV. x. 4. 4.

वना—वननीयम् adorable.

भाः—aor. 2 sg. अडभावश्छान्दसः ; imp. sense विभेहि।

भरद्वाज ऋषिः। एकं पौषं साम (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। पूषा देवता। शुक्रग्रहहोमे शुक्रार्चने वा विनियोगः।

२ १ २ १ १ २ ३१ २ ३ १२ २२ ३ १ २ ३ १ २
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद् विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि।
१ ३ २ ३ १२ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥३॥७५

शुक्रम्। ते। अन्यत्। यजतम्। ते। अन्यत्। विषुरूपे इति विषुऽरूपे। अहनी इव। द्यौःऽइव। असि। विश्वाः। हि। मायाः। अवसि। स्वधावन्। भद्रा। ते। पूषन्। इह। रातिः। अस्तु ॥ ३ ॥

(क) 'पौषं च'—ना० ग्रा०

भाष्यसारः—हे स्वधावन्—अन्नवन्, पूषन्, तव शुक्रं—शुक्लवर्णम्, अन्यत्—एकमहर्भवति दिवाख्यम् तथा तव सम्बन्धि यजतं—यजनीयं प्रकाशेन सङ्गमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम् अन्यत्—एकमहः रात्र्याख्यं भवति। इत्थं विषुरूपे—शुक्ल-कृष्ण-तया नानारूपे अहनी—अहोरात्रे भवतः। द्यौरिवासि—आदित्य इव त्वं प्रकाशकोऽसि। विश्वाः—सर्वाः, मायाः—प्रज्ञाः, हि यस्मात् अवसि—रक्षसि। तादृशस्य तव भद्रा—कल्याणी, रातिः—दानम्, इह—अस्मासु, अस्तु—भवतु ॥ २ ॥

O Pūṣan, rich in food, thou hast one form—bright by itself (the day),—and hast another to be united with light (the night)—both dissimilar in form. Thou art like the sun. Thou guardest all intellects; may thy gift be gracious to us.—3.

सा०-भा०। हे 'पूषन्'! 'ते' तव 'शुक्रं' शुक्लवर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भवति वासरात्मकम्, तथा 'ते' तव सम्बन्धि 'यजतं' यजिरत्र सङ्गतिकरणे वर्त्तते यजनीयं प्रकाशेन सङ्गमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भवति रात्र्याख्यम्। इत्थं 'विषुरूपे' शुक्लकृष्णतया नानारूपे 'अहनी' तव महिम्ना निष्पद्येते। यद्वा, हे पूषन्! त्वदीयमन्यद्रूपं 'शुक्रं' निर्मलं दिवसस्योत्पादकम्; त्वदीयमन्यदेकं रूपं 'यजतं' केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम्। अतएव 'विषुरूपे' विषमरूपे 'अहनी' अहश्च रात्रिश्च भवतः। अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्त्ता। कथमस्य प्रसक्तिरिति? तत्राह, 'द्यौरिवासि' यथा द्यौरादित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि। कुतः? इत्यत आह, हे 'स्वधावन्'! अन्नवन्! पूषन्! 'विश्वाः' सर्वाः मायाः प्रज्ञाः 'हि' यस्मात् कारणात् 'अवसि' रक्षसि, अतः कारणात् त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः। तादृशस्य 'ते' तव 'भद्रा' कल्याणी 'रातिः' दानम् 'इह' अस्मासु 'अस्तु' भवतु। यास्कस्त्वाह—"शुक्रं तेऽन्यल्लोहितं तेऽन्यद्यजतं तेऽन्यद्यज्ञियं तेऽन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिवासि सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवसि अन्नवन् (१२, १७)" इति ॥ ३ ॥

३। ऋ० सं० ६म० ५८ सू० १ऋ०। This stanza is explained by Yāska in Nir. 12. 17. Sāy. follows him.

शुक्रम्—*Vide* : SV. 1. 4. शुक्लवर्णम्, bright, fr. rt. शुच्।

यजतम्—यजनीयम्, worthy of adoration *vide* SV. 1. 63.

विषुरूपे—विषमरूपे—dissimilar in form.—Sāy. and Yāska. Variously complexioned—*Wils.* cf. इयस्य वादिने जन्मनि प्रते···चतुरंपन्याः पुरूरथो···विषुरूपेषु जन्मसु (in births of diverse forms) ṚV. x. 64. 5. विषुरूपेषु—विषमरूपेषु—Nir. 11. 23.

द्यौरिव—like the sun,—Sāy. like heaven—*Grfth.*

माया:—प्रज्ञा: Sāy. ; (thou protectest) all intelligences.—*Wils* ; all learning or wisdom. 'magic powers of the gods'—*Grfth.*

स्वधावन्—*voc.*—स्वधा—अन्नम्—Ngh. 2.7.

पूषन्—*voc.*—'अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा भवति'—Nir. 12. 16. rt. पुष् *to nourish* —aff. कनिन् uṇ. 1. 115.—One who nourishes with rays ; the sun, the regulator of both day and night.

रातिः—rt. रा (दाने to give)—aff. क्तिन्,—दानम् bounty, thine auspicious liberality.—*Wils.*

विश्वामित्र ऋषिः। 'कौत्सं' साम कुत्स ऋषिः (क)। त्रिष्टुप् छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

१ २ ३ १ २ २ १र २र ३ १र २र

इडामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध।

१ २ ३ १र २र ३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥४॥७६॥

इडाम्। अग्ने। पुरुऽदंसम्। सनिम्। गोः। शश्वत्ऽतमम्। हवमानाय। साध। स्यात्। नः। सूनुः। तनयः। विजाऽवा। अग्ने। सा। ते। सुऽमतिः। भूतु। अस्मे इति ॥ ४ ॥

भाष्यसारः—हे अग्ने! पुरुदंससं—बहुकर्माणम्, गोः सनिं—गवादिपशूनां प्रापयित्रीम्, इडां—एतन्नामिकां गोरूपां देवताम्, शश्वत्तमम्—निरन्तरम्, हवमानाय—यजमानाय मह्यम्, साध—साधय, प्रापय। नः—अस्माकम्, सूनुः—पुत्रः, तनयः—वंशविस्तारयितृ-सन्ततिः पौत्र इत्यर्थः, स्यात्—भवतु। तव सुमतिः—शोभना अनुग्रहबुद्धिः विजावा—अवन्ध्या सती अस्मे—अस्माकम्, भूतु—भवतु ॥ ४ ॥

O Agni, bring unto thy frequent sacrificer (or invoker)—Idā—the presiding diety of the cows, the source of cattle, rich in manifold deeds ; may a son and a perpetuating offspring (grandson) be born to us ; may thy good will, Agni, be ever fruitful to us.—4.

सा०-भा०। हे 'अग्ने'! 'पुरुदंससम्'—'दंसः वेषः' इति (निघ० २, १) कर्मनामसु पठितत्वात् दंसः-शब्दः कर्मवाची—पुरूणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यस्याः सा, तां बहुकर्माणं 'गोः सनिं' गवादिपशूनां सम्पादयित्रीम् 'इडाम्' एतन्नामिकां गोरूपां

(क) 'कौत्सं च'—चा० भा०।

देवतां 'शश्वत्तमं' निरन्तरं 'हवमानाय' यजमानाय मह्यं 'साध' साधय। किञ्च, 'नः' अस्माकं 'सूनुः' पुत्रः 'तनयः' पौत्रः 'स्यात्' भवतु, इति 'ते' तव या 'सुमतिः' शोभना बुद्धिः सा 'विजावा' अवन्ध्या सती 'अस्मे' अस्माकं 'भूतु' भवतु॥४॥

४। ऋ० सं० ३म० १सू० २३ऋ०।

Sāy.'s addl. notes in his com. on the Ṛ̣V. विजावा—पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायते इति विजावा स्यात्, who is born in the form of son and grandson, and thus perpetuates the family.

इडाम्—the earth—*Wils* ; holy food—*Grfth.* the goddess in the form of cow—Sāy.

पुरु-दंससम्—'पुरु'—बहु, 'दंसः' कर्म यस्य ; 'rich in marvels'—*Grfth* ; the means of many pious rites—*Wils.*

सनिम्—rt. सन् (लाभे, *to gain*) *vide* SV. 1. 28. गोः सनिं—bestower of cattle.

शश्वत्तमम्—adv. most frequently, constantly. Grfth has taken it as an adj. meaning 'lasting, permanent'—qualifying 'गोः सनिम्'।

साध—साधय। Imp. 2 sg., grant, give.

तनयः—from rt. तन् *to spread.* तन्+कयन् 'बलिमलितनि०' uṇ. 4. 99. Sāyaṇ has meant पौत्र or grandson, but Grfth. has meant 'spreading offspring'.

विजावा—विजायते इति वि-जन्+वनिप् 'विड्वनो' पा० ६,४,४१ जन्-धातोरनुनासिकस्य आत्. विविधं पुत्रादिप्रजननेन वंशविस्तारयिता—spreading or perpetuating the family ; adj. qual. तनयः। Sāy. takes it as an epithet of सुमतिः।

भूतु—भवतु। बहुलं छन्दसीति शपो लुक्, 'भूसुवो०' पा० ७,३,८८ इति गुणाभावः।

अस्मे—अस्मभ्यम्, अस्माकम् इति वा। 'सुपां सुलुक्' पा० ७,१,३९ इति विभक्तेः शे-भावः।

वत्सप्रि ऋषिः। द्वे सामनी 'काश्यपे', कश्यप ऋषिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

१र २र ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
प्र होता जातो महान्नभोविन् नृषद्मा सीददपां विवर्त्ते।
२ ३ २ ३ २ ३ १र २र ३ १र २र ३ १ २ ३ २
दधद्यो धायी सुते वयांसि यन्ता वसूनि विधते तनूपाः॥५॥७७॥

प्र। होता। जातः। महान्। नभःऽवित्। नृऽसद्मा। सीदत्। अपाम्। विवर्त्ते। दधत्। यः। धायी। सु। ते। वयांसि। यन्ता। वसूनि। विधते। तनूऽपाः॥ ५॥

(क) 'काश्यपे द्वे'—भा० ब्रा०।

भाष्यसार: । यः नृषद्मा—नृषु सीदन् अवतिष्ठमानः जठराग्निरूपः, अपाम्—अन्तरिक्षस्य, विवर्त्ते—विवर्त्तने उत्सङ्गे वैद्युताग्निरूपेण, कर्मणाम् उपस्थाने समीपे यज्ञवेद्यामाहवनीयरूपेण प्र सीदत्—निषीदति। स होता—होमनिष्पादकः, जातः—प्रादुर्भूतः, महान्—पूज्यः, नभोवित्—अन्तरिक्षस्य ज्ञाता, दधत्—हवींषि धारयन्, सुधायी—वेद्यां सुनिहितः, हे स्तोतः, सोऽग्निः विधते—परिचरते, ते—तुभ्यं, वयांसि अन्नानि, वसूनि—धनानि च, यन्ता—नियमयिता प्रदाता भवतु। अपि च तनूपाः—तन्वः शरीरस्य, पाता—रक्षको भवतु ॥ ५ ॥

(O invoker) May Agni be the bestower of food or riches on thee, who servest him and the protector of thy person, Agni who lies within men, sits on the lap of the waters, is the principal priest, is born mighty, the knower of heaven, the bearer of oblation, well established (on the altar).—5.

सा०-भा० । 'यः नृषद्मा' अग्निः 'अपाम्' अन्तरिक्षनामैतत् (नि० १,३,८) अन्तरिक्षस्य 'विवर्त्ते' विवर्त्तने उत्सङ्गे वैद्युतरूपेण निषण्णोऽभूत्, स इदानीं 'होता' यजमानानां होमनिष्पादको जातः प्रादुर्भूतः 'महान्' गुणैः पूज्यः। 'नभोवित्' अन्तरिक्षस्य वेत्ता यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता। 'नृषद्मा' नृषु सीदन् सदेर्मनिन्, 'प्रसीदत्' वेद्यां प्रसीदति। "अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत" ऋ० ६,८,४ इति हि निगमः। यद्वा, अपां अपसाम् इत्यर्थः, कर्मणामुपस्थे उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः सन्। अथवा, अपाम् उदकानां विवर्त्ते मध्ये योऽग्निर्हविर्वोढुमसहमानो निगूढः सन् स देवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति, सोऽग्निः 'दधत्' हवींषि धारयन् 'सुधायी' वेद्यां निहितोऽभूत्। हे स्तोतः! सोऽग्निः 'विधते' परिचरते 'ते' तुभ्यं 'वयांसि' अन्नानि 'वसूनि' धनानि च 'यन्ता' नियमिता भवतु। किञ्च, तनूपाः, 'तन्वः' पाता च भवत्विति शेषः ॥ ५ ॥

५ । ऋ० सं० १०म०, ४६सू०, १ऋ० । R̥V. reads नृषद्वा instead of नृषद्मा and सते for सुते ।

नभोवित्—'who knows the clouds, from which Agni comes in the form of lightning'—*Grfth* ; 'cognizant of heaven'—*Wils.*

नृषद्मा—नृषु सीदति, सदधातोर्मनिन् प्रत्ययः। 'abiding with men'—*Wils.* and *Grfth*; 'lying within men in the form of 'जाठराग्नि' (digestive power of the stomach)—by which food is digested in the stomach or the vital warmth'.

सीदत्—असीदत्, लङि रूपम्, अडभावश्छान्दसः—Pāṇ. vi. 4. 75., pres. sense, 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'—Pāṇ. iii. 4. 6.

अपाम् विवर्ते—on the lap of the waters. 'In the waters' eddy, where the waters of the firmament separate and descend.—*Grfth.*

सु-धायी—'धा'-धातोर्णिन्—well established ; who has been stationed on the altar.

वयांसि—for etymology and mg. of वय: see note on वयोवृध: SV. 1. 43 ; 'vital vigour'—*Grfth.* वयांसि यन्ता—the regulator (*niyamitā*) or giver of food. cf. 'सुगुरसत् सुहिरण्य: स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति' (अत्र वय:—अन्नम् आयुर्वा food or full tenure of life)—ṚV. i. 125. 2.

विधते—dat. sg.—to one who serves or offers worship to Agni.

तनूपा:—the protector of thy person. cf. 'स न शिपा उत भवा तनूपा:'—may he be our guardian and protector of our bodies—ṚV. x. 69. 4.

. वसिष्ठ ऋषिः । एकं साम आङ्गिरसो घृताचिर्नाम (क) । त्रिष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । विनियोगस्तु लैङ्गिकः ।

२ ३२ ३१२ ३ २ ३ १ २३ १२३१ २
प्र सम्राजमसुरस्य प्रशस्तं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।
१ २ ३ २ ३१२ ३ १ २ ३१२ ३ १२
इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दद्वारा वन्दमाना विवष्टु ॥६॥७८॥

प्र । सम्ऽराजम् । असुरस्य । प्रऽशस्तम् । पुंसः । कृष्टीनाम् । अनुऽमाद्यस्य । इन्द्रस्यऽइव । प्र । तवसः । कृतानि । वन्दद्वारा । वन्दमाना । विवष्टु ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । असुरस्य पुंसः—बलवतो वीरस्य, कृष्टीनाम्—जनानाम्, अनुमाद्यस्य—स्तुत्यस्य, तवसः—बलवतः, इन्द्रस्य इव अग्नेः प्रशस्तम्—समुत्कृष्टम्, सम्राजम्—सम्यग्राजमानम् स्वरूपम्, प्रस्तौतु ऋत्विक् यजमानो वा । वन्दद्वारा—वन्दः स्तुतिः तद्द्वाराणि स्तुतिमुखानि, वन्दमाना—वन्द्यमानानि सर्वैः स्तूयमानानि, कृतानि—कर्माणि, प्र विवष्टु—प्रकर्षेण कामयताम् ॥ ६ ॥

Best is the sovereignty of mighty Agni, the strong hero, like that of Indra, revered by all people ; let the sacrificer long (to celebrate) deeds such as laudations (to him)—commended by all.—6.

सा०-भा० । 'असुरस्य' बलवतः 'पुंसः' वीरस्य पौंस्यमिति वीर्यनामसु तथा च यास्कः—'पुमान् पुंसमना भवति पुंसतेर्वे'ति—नि० ४।१५ । 'कृष्टीनां' जनानाम् 'अनुमाद्यस्य' स्तुत्यस्य 'तवसः' बलवतः 'इन्द्रस्येव तस्याग्नेः प्रशस्तम् उत्कृष्टं

(क) 'घृताचिराङ्गिरसस्य साम'—सा० भा० ।

'सम्राजं' सम्यग्राजमानं स्वरूपं प्रस्तौतु। तथा 'वन्द्वारा' वन्दनं वन्दः स्तुतिः, तद्द्वाराणि स्तुतिप्रमुखाणि 'वन्दमाना' सर्वैः स्तूयमानानि 'कृतानि' कर्माणि 'प्र विवष्टु' प्रकर्षेण कामयताम् ॥ ६ ॥

६। ऋ० सं० ७ म० ६ सू० १ ऋ०। R̥V. reads प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिम् instead of प्र सम्राजमसुरस्य प्रशस्तम् and वन्दे दारुं वन्दमानो विवच्मि in the place of वन्द्वारा etc. the above SV. text.

सम्राजम्—*vide* note on SV. 1. 17, 1. 15.

असुरस्य पुंसः—Sāyaṇ has explained—mighty or powerful hero. The word *Asura* is variously derived. In Post-Vedic Sanskrit असुर is the antonym of सुर, so always means demon. But in the Vedas *Asura* is often found as an epithet of gods, the following derivative senses are obtained (1) अस्यति क्षिपति असून्—इति असेरुरन् uṇ. 1. 42. (2) असून्—प्राणान् राति—ददाति—असु-रा+कः। असुरस्य पुंसः in the gen. case rfs. to 'Agni'.

कृष्टीनाम्—*vide* notes on कृष्टयः, SV. 1. 11.

अनुमाद्यस्य—अनु+rt. मद (हर्षे, *to rejoice*)—aff. ण्यत्; in whom the folk must triumph—*Grfth*; reverenced of all men—*Wils.*

तवसः—strong, powerful; from rt. तव् (तवतिर्वधार्थः सौत्रो धातुः)—असुन्; सर्वधातुभ्य असुन्, तवस्—strength, Ngh. 2. 9; Again 'तवस् इति महतो नामधेयम्'—a syn. of mighty, Nir. 5. 9. 'तं त्वां गृणामि तवसम्'—I glorify thee, who art mighty.—R̥V. vii. 100.5.

वन्द्वारा—वन्द्वाराणि, 'शेश्छन्दसि बहुलम्' पा० ६,१,७० इति शेर्लोपः।—deeds such as praising or the like.

वन्दमाना—वन्दमानानि, कर्मणि शानचि कृते यक्लोपश्छान्दसः। ततः शेर्लोपश्छान्दसः।—Commendable, worthy of praise.

विवष्टु—वष्टु (class. form.)—rt. वश् (कामनायाम्, *to desire*)—Imp. 3. sg. 'बहुलं छन्दसि' पा० २.४.७६ इति शपः श्लुः—भृञामित् अभ्यासस्य इत्—Pāṇ. vii. 4. 78. *Vide* SV. 1. 55.

विश्वामित्र ऋषिः। एकं प्रासाहं साम, भरद्वाज ऋषिः (क)। त्रिष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। वरुणप्रघासादिष्वाग्नेऽग्निप्रणयनादिकार्ये विनियोगः।

३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २
अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इवेत्सुभृतो गर्भिणीभिः।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ क २र ३ २
दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥७॥ ७९॥

अरण्योः। निऽहितः। जातऽवेदाः। गर्भःऽइव। इत्। सुऽभृतः।

(क) —'भरद्वाजस्य प्रासाहम्'—पा० ब्रा०।

गर्भिणीऽभिः । दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्येभिः । अग्निः ॥ ७ ॥

भाष्यसारः । जातवेदाः अग्निः—अरण्योः मध्ये निहितः—स्थितः, गर्भिणीभिः स्त्रीभिः गर्भ इव सुभृतः—सम्यक् भृतः पोषितः । यथा गर्भो गर्भिणीभिः स्त्रीभिः सुष्ठु धार्यते तद्वत् । सः अग्निः हविष्मद्भिः—संगृहीतहविष्कैः, जागृवद्भिः—कर्मणि जागरूकैः प्रमादरहितैः, मनुष्येभिः—मनुष्यैः ऋत्विग्भिः, दिवे दिवे—प्रतिदिनम्, इत्—एव, ईड्यः—स्तोतव्यः ॥ ७ ॥

Within the two *Araṇīs* lies Agni, the omniscient,—like the foetus well preserved by pregnant women. Agni is, indeed, worthy of adoration by men, provided with oblations, ever-wakeful (in the celebration of rites).—7.

सा०-भा० । 'जातवेदाः' सर्वविषयज्ञानवान् अयम् अग्निः 'अरण्योर्निहितः' देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितः । तत्र दृष्टान्तः--'गर्भः इव' इति, यथा गर्भो गर्भिणीभिः स्त्रीभिः 'सुभृतः' सुष्ठु धार्यते तद्वत् । स तादृशोऽग्निः 'हविष्मद्भिः' सम्भृतहविष्कैः अतएव 'जागृवद्भिः' कर्मणि जागरूकैः 'मनुष्येभिः' मनुष्यैरस्माभिः 'दिवे दिवे' प्रत्यह-मुत्पत्त्यर्थम् 'ईड्यः' स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः स्तोतव्यः ॥ ७ ॥

७ । ऋ० सं० ३म० २९सू० २ऋ । The Ṛ̥V. reading is सुधितो गर्भिणीषु ।

Sāy.'s addl. notes in his com. on the Ṛ̥V. stanza :—'अरण्योः—ऋ गतौ, अर्ति-सृधृधमीत्यादिना अनिः । दिवे दिवे—दिवु क्रीडादौ इगुपधलक्षणः कः । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम् । जागृवद्भिः—जागृ निद्राक्षये इत्यस्य क्वसौ रूपम् । द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति विकल्पितत्वाद्द्वि-र्वचनाभावः । 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' पा० ८,२,७२ इति वसोः सकारस्य दत्वम् । *

अरण्योः—*vide* SV. 1. 72. as to *Araṇīs*, why so called, *vide* Sāy.'s quotation from Nirukta and the translation thereof in our notes on it.

जातवेदाः—Agni is very often called by this epithet, *vide* SV. 1. 31, 35, 40, 66.

दिवे दिवे—*vide* notes on SV. 1. 14.

ईड्यः—dr. from rt. ईड् (स्तुतौ, to praise, worship) *vide* ईळते SV. 1.70.

जागृवद्भिः—rt. जागृ—*to awake*, क्वसु,—vigilant, watchful, wakeful in sacrificial rites.

हविष्मद्भिः—rich in or laden with oblations.

मनुष्येभिः—for मनुष्यैः ; rfs. to the sacrificers, भिस् not changed to ऐस् by बहुलं छन्दसि—Pāṇ. vii. 1. 10.

वासुक्र ऋषिः। 'राक्षोघ्नं' साम वैश्वानरोऽग्निर्ऋषिः जगती (क)। त्रिष्टुप् छन्दः रक्षोहाग्निः। रक्षोहननार्थं जपादिषु विनियोगः।

२ ३ १ २   ३ १ २   ३   २   ३   १ २   ३   १ २

सनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः।

१ २   १ २   ३ २ ३   १ २ ३ १   १   ३ १ २

अनु दह सहमूरान् कयादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः॥८॥८०॥

सनात्। अग्ने। मृणसि। यातुऽधानान्। न। त्वा। रक्षांसि पृतनासु। जिग्युः। अनु। दह। सहऽमूरान्। कयादः। मा। ते। हेत्याः मुक्षत। दैव्यायाः॥ ८॥

भाष्यसारः। हे अग्ने! त्वं सनात्—चिरात्, यातुधानान्—राक्षसान्, मृणासि—बाधसे नाशयसि, रक्षांसि—राक्षसाः पृतनासु—संग्रामेषु, त्वाम्, न जिग्युः—जितवन्तः। स त्वं सहमूरान्—समूलान्, कयादः—क्रव्यादः मांसभक्षकान् राक्षसान्, अनु—अनुक्रमेण, अनुक्षणं वा दह—स्वतेजसा भस्मीकुरु। तव दैव्यायाः हेत्याः—दिव्यात् आयुधात्, ते यातुधानाः, मा मुक्षत—मुक्ता न भवन्तु॥ ८॥

Ever, Agni, doest thou slay demons; never did the demons conquer thee in battles; consume all the carrion-eaters to their root; let them not escape thy divine missile.—8.

सा०-भा०। त्वं 'सनात्' चिरादेवारभ्य 'यातुधानान्' राक्षसान्। 'मृणसि' बाधसे। तथापि 'त्वा' त्वाम्। 'पृतनासु' संग्रामेषु। 'रक्षांसि' राक्षसाः 'न जिग्युः' नाजयन्। किञ्च, स त्वमधुना अनुक्रमेण 'सहमूरान्' मूलेन सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् 'कयादः' क्रव्यादो मांसभक्षकान् राक्षसान् 'दह' तेजसा भस्मीकुरु। किञ्च, तव सम्बन्धिनो 'दैव्यायाः' दैव्यात 'हेत्याः' आयुधात् 'ते' यातुधानाः 'मा मुक्षत' मुक्ता मा भूवन्॥ ८॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने प्रथमस्याध्यायस्य अष्टमः खण्डः।

८। ऋ० सं० १० म०, ८७ सू० १९ ऋ०।

सनात्—*Indec.*—सदा, always, ever; from old time—*Wils*; from days of old.—*Grfth.*

(क) 'ऋग्वेदेवैश्वानरस्य 'राक्षोघ्नम्'सेवा'—आ० ब्रा०।

वनथि—rt. वन (हिंसायाम्, *to slay* 6 p.), pres. 2. sg.—thou hast opposed —*Wils.*

यातुधानान्—Sāy. derives the word in his com. on ṚV. i. 35.10. thus—"यत् निकारोपजीवकारवी: तस्मात् यस्यादिभ्योऽपि भाति उ-प्रत्ययः" (rt. यत्—णिच्—उ = यातु) । यातवो यातना एषु धीयन्ते इति यातुधानाः अधिकरणे ल्युट् ।—the sources of troubles and pains. 'giants'—*Stevenson* ; 'demons'—*Grfth.*

स्पृधि—*vide* notes on:—

पृतनासु—in battles, in fight ; drvd. from rt. पृङ् (*to be busy*) 'व्याप्रियन्तेऽत्र नरः' where warriors are engaged. पृतना युद्धनाम, a syn. of battle, Ngh. 2. 17. Nir. 9. 14. cf. 'पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति'—(the quiver) stung on the back, conquers all battles—ṚV. vi. 75. 5.

जिग्युः—*vide* note on SV. 1. 68. न जिग्युः—have never over-come thee.

सहमूरान्—समूलान् with the very root. सह is not changed to स *opt*, *vide* Pāṇ. vi. 3. 82. ल (of मूल) is changed to र by व्यत्यय । cf. 'उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र'—tear up, Indra, the Rākṣasas with their root. ṚV. iii. 30. 17. Grfth—following the meaning of the 2nd Ṛk of this decade (SV. 1. 74.)—has meant 'foolish ones'—which sense, however, does not suit here at all.

कयादः—is the same as क्रव्यादः flesh-eating—*Wils* ; raw-flesh-devourers—*Grfth.* 'क्रव्यम्'—आममांसमत्तीति क्रव्य—अद + अण् । व्यत्ययेन क्रव्य-शब्दस्य रेफ-वकारयोर्लोपे कयाद इति रूपम् ।

मा मुचत—rt. मुच् (मोचने, *to get free*) Aor. 3 pl. 'न माङ्योगे' पा० ६।४।७४ इति अडभावः ।

दैव्यायाः—divine, heavenly, dr. देवानामिदमिति 'देवाद्यञञौ'—पा० ४,१,८५ इति यञ् । स्त्रियां टाप् ।

हेत्याः—from weapon, thunderbolt. Ngh. 2. 20. 'हेतिर्हन्तेः' drvd. fr. rt. हन् Nir. 6. 3. 'ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य'—throw the burning weapon upon those opposed to prayer—iii. 30. 17. (*stem.* हेति abl. sg.)—from rt. हन् *to kill.* हन्यते अनया इति करणवाच्ये क्तिः, anomalously formed by 'ऊति यूति...हेति०' Pāṇ. iii. 3.97.

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे चतुर्थी दशतिः ।

गायत्रिनर्षिः । द्वे 'पार्थे' सामनी (क) । अनुष्टुप्छन्दः (ख) । अग्निर्देवता । प्रातःस्तवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अग्न ओजिष्ठमा भर द्युम्नमस्मभ्यमध्रिगो ।
१ २ ३ १२ ३२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र नो राये पनीयसे रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥१॥८१॥

(क) 'पार्थे च'—पा० ग्रा० ।

(ख) 'चतुष्पदानुष्टुप्' पिं० छन्दः ३।२१—अष्टाक्षरैः पादैश्चतुष्पादनुष्टुप् छन्दो भवति,—Anuṣṭup metre consists of 4 pādas, each containing 8 syllables.

अग्ने । ओजिष्ठम् । आऽभर । द्युम्नम् । अस्मभ्यम् । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो । प्र । नः । राये । पनीयसे । रत्सि । वाजाय । पन्थाम् ॥ १ ॥

भाष्यसारः । हे अध्रिगो—अप्रतिहतगमन अनिवारित-रश्मे, अग्ने, ओजिष्ठं—बलवत्तमम्, द्युम्नं—धनम्, अस्मभ्यम्, आभर—आहर देहि । किञ्च, पनीयसे—स्तुत्याय, राये—धनाय, वाजाय—अन्नाय च, नः—अस्मभ्यम्, पन्थां—पन्थानं धनस्य अन्नस्य च प्राप्तिसाधनमार्गम्, प्र रत्सि—प्रकर्षेण विलिख कुरु इत्यर्थः ॥ १ ॥

O Agni, unrestrained in movement (or with unimpeded rays), bring unto us most mighty opulence (i.e. treasure together with strength to protect it); cut out (prepare) for us, the way (leading) to laudable wealth or food.—1.

सा०-भा० । षोडशानुष्टुभो ह्यग्न ओजिष्ठमिति खण्डयोः ।
सोमं राजानमित्येषा वैश्वदेवी ततः परा ।
स्तुतिरङ्गिरसां शिष्टाः आग्नेय्यस्तु चतुर्दश ।

हे अग्ने ! 'ओजिष्ठ" बलवत्तमं 'द्युम्न" द्योतते कटक-मुकुटादि-रूपेण सर्वत्र काशते इति द्युम्नं धनम् अस्मभ्यम् 'आभर' आहर । हे 'अध्रिगो !' अधृत-गमन ! अधृतमप्रतिहतं गमनं यस्येति, अधृता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा, अध्रिगुः, तस्य सम्बोधनं हे अध्रिगो ! 'पनीयसा स्तोतव्येन 'राये' राया धनेन । सुपां सुलुगिति (पा० ७,१,३९) शे-आदेशः, 'नः' अस्मान् प्रकर्षेण योजय । 'वाजाय' अन्नस्य लाभाय 'पन्थाम्' पन्थानम् अन्नस्य, मत्समीप-प्राप्ति-साधनं मार्गं, 'रत्सि' विलिख कुर्वित्यर्थः ॥१॥

१ । ऋ० सं० ५ म० १० सू० १ ऋ० ṚV. reads, 'प्र णो राया परीणसा' instead of 'प्र नो राये पनीयसे' the mg. there is—'invest us with abundance of wealth'; here the mg. is—'make for us a path to food'.

Sāy's addl. notes in his com. on the ṚV. stanza:—

ओजिष्ठम्—उब्ज आर्जवे । उब्जेर्बलोपश्चेत्यसुन् बलोपश्च, गुणः ओजः । तदस्यास्तीत्यर्थेऽस्मायामेधास्रजो विनिः; अतिशायने इष्ठन्, विन्मतोर्लुक्, टेरिति टिलोपः । द्युम्नं—द्युत दीप्तावित्यस्माद्धातोः द्युतिस्वप्योः सम्प्रसारणमित्यादिना मक्-प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते । अध्रिगो—अधृतशब्दस्य अध्रादेशः । गोशब्दस्योपसर्जन-ह्रस्वत्वम् । पन्थां—द्वितीयैकवचन इतोऽत् सर्वनामस्थाने इत्यत् । नकारलोपश्छान्दसः ।

ओजिष्ठम्—most powerful; rfs. to द्युम्नम् (treasure). ओजस्विन्+spv. dg. इष्ठन् विन्मतोर्लुक् पा० ५.३.६५ इति विनोलुक्; for etymology of ओजस् vide notes on ओजसे SV. 1. 11.

आभर—आहर, dr. rt. हृञ् (हरणे, to bring). Imp. 2. sg. ह is changed to भ by 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' वा० ३,१,८४ । Vide: SV. 1. 10.

द्युम्नम्—Sāy. derives it from द्युत् *to glitter* 'द्युम्नमिति धननाम' Ngh. 2. 10. 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा' drvd. fr. rt. द्युत्, means glory or food.—Nir. 5. 5. cf. 'अस्मे द्युम्नमधिरत्नं च धेहि'—vii. 25. 3. 'Splendour'—*Grfth.*

अध्रिगो *voc.*—of irresistible prowess,—*Wils*; resistless on thy way—*Grfth.* for Sāyaṇ's explanation see above. अप्रतिहतगमनेत्यर्थः cf. 'तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीव:—O irresistible and mighty one, the drops flow for thee'—iii. 21. 4. इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते cf. 'अध्रिगव ओजमिन्द्राय' i. 61. 1. 'अध्रिगु—अधृतगमनकर्मवान्'—one of un-restrained motion and action—Nir. 5. 11. अध्रि—stands for अधृत, गु for गो meaning rays. Ngh. i.5.

पनीयसि—from the rt. पन् (स्तुतौ, *to praise*) तृच्, ततः तुश्छन्दसि पा० ५,३,५९ इति ईयसुन्। तुरिष्ठे पा० ६,४,१५४ इति तृचो लोपः ;—most glorious, praise-worthy.

रत्सि—rt. रद् (विलेखने, *to dig* 1. p.). Ved. imp. 2. sg. 'बा छन्दसि' पा० ३,४,८८ इति शपो लुक् ; *vide* note on रत्सि SV. 1. 1. cut or open a path.

वाजाय—for etymology *vide* notes on वाजपति SV. 1. 30.

राये—*Vide* SV. 1. 41 ; 1. 49. dat. sg ; Sāy. takes it in the instr. case. after the RV. reading (राया) and observes that the case-term. is changed to ऐ by सुपां सुलुक्—Pāṇ. vii. 1. 39.

पन्थाम्—for पन्थानम्।

वामदेवो भरद्वाजो बार्हस्पत्यो वा ऋषिः। एकं वृहत्सामकं सामाग्निदेवताकम् (क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। अग्न्याधाने विनियोगः।

१ २ ३२उ ३ २ ३१ २ ३१ २
यदि वीरो अनु ष्यादग्निमिन्धीत मर्त्यः।
३ १२३ १२ ३१र २ ३१ २
आजुह्वद्धव्यमानुषक् शर्म भक्षीत दैव्यम् ॥२॥८२॥

यदि। वीरः। अनु। स्यात्। अग्निम्। इन्धीत। मर्त्यः। आजुह्वत्। हव्यम्। आनुषक्। शर्म। भक्षीत। दैव्यम् ॥ २ ॥

भाष्यसारः। यदि मर्त्यः—मनुष्यः—अग्निम्, इन्धीत—प्रज्वालयेत्, अनु—तदनु, आनुषक् अविच्छिन्नं, निरन्तरं, हव्यम्—आजुह्वत्—तदग्नौ आभिमुख्येन जुहुयात्, स वीरः स्यात्, दैव्यम्—देवसम्बन्धि, शर्म—गृहं सुखं वा, भक्षीत—भजेत॥२॥

If a mortal kindles Agni and then incessantly offers oblation, (to him), he becomes an eminent man and enjoys divine bliss (or dwelling).—2.

(क) 'हव्यायेयम्'—पा० ब्रा०।

सा०-भा०। 'यदि' यदा 'यस्य' मनुष्यस्य 'वीरः' पुत्रः, 'स्यात्' भवति, तदा सः 'मर्त्यः' 'अग्निमिन्धीत' आधानमादधीत कुर्वीत। किञ्च, 'आनुषक्' अविच्छिन्नं यथा भवति तथा 'हव्यम्' 'आ जुहवत्' आभिमुख्येन जुहोति। अपि च, 'दैव्यं' देव-सम्बन्धि 'शर्म' गृहं सुखं वा 'भक्षीत' भजेत सेवेतेत्यर्थः ॥२॥

२। इयम् ऋक् ऋग्वेदे नास्ति।

वीरः—*Vide* notes on सुवीरम् SV. 1. 26. p. 37.

इन्धीत—fr. rt. इन्ध् (to kindle 2Ā) vide इन्धे इन्धानः 1. 19. इन्धते 1. 46.

आजुहवत्—आ+हु लेट् (Ved. Subj.) तिप् 3. sg. अडागमः—इलोपश्च—Pāṇ.

आनुषक्—*Indec.*—आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्य—अनुषक्तं भवति mg. continuously—Nir. 6. 14. cf. 'स्तृणन्ति बर्हिरानुषक्—Ṛ̣V. viii. 45. 1. uninterruptedly—ṚV. v. 16. 2.

शर्म—fr. rt. शृ (to take shelter.) शरणं, शरीरं etc. are drvd. from the same root; shelter, protection, a refuge; a house,—Ngh. 3. 4. It also means joy, bliss, happiness.

भक्षीत—fr. rt. भक्ष *to eat*, secondarily '*to enjoy*'. It is rarely used in the latter sense; here it conveys this rare secondary sense. cf. 'ते सुतस्य (अभिषुतस्य) भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः'—ṚV. viii. 48.7. West. scholars derive it fr. rt. भज् *to divide*, *to partake of* (*optative*); *vide*. M. W. S. E. Dict. rt. भज् and Mcdnll's Stu. Ved. Gram. List of Vbs.

दैव्यम्— divine; for dr. *vide* notes on दैव्याय:—SV. 1. 80.

भरद्वाज ऋषिः। यामं साम(क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। धूम उदिते 'त्वेषस्ते धूम ऋण्वती'ति विनियोगः(ख)।

१ १ २ ३ १ २ ३ २उ ३ १ २र

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि सञ् छुक्र आततः।

३ २उ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥३॥८३॥

त्वेषः। ते। धूमः। ऋण्वति। दिवि। सन्। शुक्रः। आऽततः।
सूरः। न। हि। द्युता। त्वम्। कृपा। पावक। रोचसे ॥ ३ ॥

भाष्यसारः। हे अग्ने! त्वेषः—दीप्तस्य, तव शुक्रः—निर्मलः, धूमः दिवि—

(क) 'यामं च'—पा० ग्रा०।

(ख) आश्वलायन-श्रौतसूत्रम्।

अन्तरिक्षे, आततः—प्रसृतः, ऋण्वति मेघरूपं प्राप्य गच्छति। हे पावक अग्ने, सूरो न—सूर्य इव, कृपा—स्तुत्या, द्युता—दीप्त्या, हि—खलु, रोचसे—प्रकाशसे दीप्यसे ॥ ३ ॥

The white (pure) smoke of thee, the bright one, rises up (in the from of cloud) and spreads far in heaven. O purifying Agni, like the sun, lauded by praise, thou shinest with thy resplendent lustre.—3.

सा० भा० । हे अग्ने! 'त्वेषः' दीप्तस्य 'ते' तव 'शुक्रः' शुक्लो निर्मलः शुभ्रवर्णो वा 'धूमः' 'दिवि' अन्तरिक्षे 'आततः' विस्तीर्णः 'सन्' 'ऋण्वति' मेघात्मना परिणतो गच्छति। अपि च, हे 'पावक' शोधक अग्ने! 'सूरो न' सूर्य इव 'कृपा' स्तोतव्याभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानस्त्वं 'द्युता' दीप्त्या 'रोचसे हि' प्रकाशसे खलु ॥ ३ ॥

३। ऋ० सं० ६म० २ सू० ६ ऋ०।

त्वेषः—bright, *gen. sg.* to be connected with ते (तव); rt. त्विष् (दीप्तौ, *to shine*, 1.u.) with aff. अच् (पचाद्यच्); the case term. is changed to सु (*nom. sg.*) by 'सुपां सुलुक्' etc. Pāṇ. vii. 1.39. cf. 'अस्तुर्न दिद्युत्त्वेष-प्रतीका'—like an archer's arrow bright in appearance—ṚV. 1. 66. 7.

ऋण्वति—fr. rt. रिवि (गतौ, *to go*. 1. p.) pres. 3. sg. र is changed to ऋ (सम्प्रसारणम्) by व्यत्यय (Vedic anomaly); rt. ऋ (गतौ) being of cl. 1. and cl. 3. does not give the above form, the vb. is found in the list of verbs mg. *to go*—Ngh. 2. 14.

शुक्रः—fr. rt. शुच् (*to shine*, 4. u.) with aff रन्. च is changed to क। *Vide* notes on SV. 1. 4; 1. 75.

द्युता—rt. द्युत् (दीप्तौ to shine, 1.Ā) + क्विप्, द्युत् Instr. sg.

सूरः—सूर्यः, the sun; dr. rt. सू (प्रसवे, *to bring forth*, 2 and 4 Ā) + क्रन् by 'सु-सू-धाञ्' uṇ ii. 24. The etymological sense is—'he who brings forth or creates all beings' cf. 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट'—O Vasus, ye fashioned forth the horses from the sun—ṚV. i. 163. 2; also 'ऋभवः सूरचक्षसः'—Ṛvus—radiant like the sun i. 110. 4.

कृपा—is a peculiar word in Instr. case; Sāy. explains 'with praise by which favourable disposition can be secured.' The word is found in Mon. W's S.E. Dict. col. 1. p. 305 in the sense of beauty, splendour (always in Instr. case)—ṚV. VS. iv. 25; it occurs in the Mantra 'अग्निं होतारं मन्ये···य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा'—···with *prayer* directed towards the gods—ṚV., i. 127. 1. where it apparently has the sense of *praise* or *prayer*; It is derived from कृप् (*vide* कृपायति अर्चतिकर्मा—*to worship*—Ngh. 3. 14.) or fr. कृप् (सामर्थ्ये—*to be able* or *capable* 1. Ā.)—कृप् कृपते वा कल्पते वा—Nir. 6. 8.

न—इव, like. *Vide* SV. 1. 5. पावकः—Vide 1. 29. रोचसे—rt. रुच् (दीप्तौ, to shine 1.Ā.) pr. (लट्)—2. sg.

Prof. Wils. translates 'द्युता त्वं कृपा रोचसे' as—'thou shinest with light by praise' and comments—'*kṛpā* is of rather doubtful import ; it occurs subsequently in the unmistakable sense of *dīptyā* (with lustre). *Sāyaṇa* here explains it by *stutyā*, i. e., by praise which is able to compel the presence of the deity (अभिमुखीकरणसमर्थया). Mahīdhara (Yajus, 17. 10.) explains *kṛpā* as *sāmarthyena dīptyā vā*—'by ability, power or by lustre'.

भरद्वाज ऋषिः । बृहन्नामकं साम(क) । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः ।

१र २र ३ १र २र ३ १र २र
त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥४॥८४॥

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे । त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ ४ ॥

भाष्यसारः । हे विचर्षणे—सर्वसाक्षिन्, वसो—धनात्मक, अग्ने त्वं हि मित्रः न—इव, क्षैतवत्—क्षयशील-काष्ठयुक्तं शुष्कसमिद्युक्तमित्यर्थः, यशः—अन्नं हविरित्यर्थः, पत्यसे—तदभिमुखं गच्छसि, तस्य ईशिषे वा । त्वं श्रवः—अन्नं यजमानस्य इत्यर्थः, पुष्टिं न—पोषणं च, पुष्यसि—वर्धयसि ॥ ४ ॥

O Agni, the seer of all, the possessor of wealth, like Mitra, thou tendest towards the oblation presented with consumable fuel ; thou enhancest the sacrificer's store of food as well as his means of sustenance.—4.

सा० भा० । हे 'अग्ने' ! 'त्वं हि' त्वं खलु 'क्षैतवत्' क्षितिः क्षयोऽपचयः तत्सम्बन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठं तद्युक्तं 'यशः' अन्नं (निघ० २,७) हविर्लक्षणं 'पत्यसे' अभिपतसि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः 'मित्रो न' अहरभिमानी मित्रो देवः स इव । यद्वा, क्षय इति गृहनाम (निघ० ३,४) 'क्षैतवत्' क्षैतं निवासकं हविर्लक्षणमन्नं तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा, पत्यतिरैश्वर्यकर्मा (निघ० २,२१) ईदृशमन्नं 'पत्यसे' ईशिषे, अतः कारणात् हे 'विचर्षणे' विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः !

(क) "इदन्तेषाम्प्रेयम्"—आ० ब्रा० ।

'वसो' वासकाग्ने ! त्वं 'श्रवः' श्रवणीयमन्नम् (निघ०२,७) यजमानगृहस्थं न, अयं न शब्दश्चार्थे । अन्नकार्यभूतां 'पुष्टिं' च 'पुष्यसि' वर्धयसि ॥ ४ ॥

४ । ऋ०, सं०, ६म०, २ सू०, १ ऋ० ।

चैतवत्—(1) चैतं is drvd. from चिति (i.e. चय – अपचय, decay, waste)with Tad. aff. अण् (in the sense of तत्सम्बन्धि—concerning or related to)—consumable, subject to decay, here rfs. to wood or fuel ; next aff. मतुप् is added to give the above form,—a qualifying adjective of यशः (अन्नम्—oblation) ;—'offered with dry fuel'—*Wils*; (2) चितिः चयः—गृहम् (house) Ngh. 3. 4 ; with the above affix—makes the word चैतम्—pertaining to house, *means* the oblation necessary for the welfare of the house. चैतवत्—in this case, rfs to sacrificer's house amply provided with food to be offered as oblations to Agni and other gods. चैतवत् यशः—'princely glory'—*Grfth.*

यशः—अन्नम्, food,—'यश इत्यन्ननाम' Nir. 3. 9—'glory, fame'—West. scholars. *Vide* ṚV. i. 1. 3 ; iv. 51. 11 ; viii. 48. 5. Sāy. also means 'fame' in these passages.

मित्रः—Mitra is a sun-god, for his characteristic features vide—Mcdnll's Vedic Myth. para 13. p. 29.

पत्यसे—rt. पत् (ऐश्वर्ये, to be master of. 4. Ā.) pres. 2. sg. Thou art the master of. पत्यते इति ऐश्वर्यकर्मा Nir. 3. 11. Sāy. adds another sense अभिपतसि—thou tendest or goest towards ; 'thou alightest upon'—*Wils.*

विचर्षणे (*voc.*)—beholder of all ; वि + कृष् (विलेखने 1.p.) + अनि uṇ ii. 104. क is changed to च, विचर्षणिरिति पश्यति-कर्मा Ngh. 3. 11.). cf. Sāy's com. on ṚV. i. 35. 9. विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पश्यत्यर्थः । विचर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात्, also ṚV. 1. 160. 5. Mcdnll. and Grfth. mean 'active.'

श्रवः—अन्नम्, (here) *vide* Nir. 10. 3 Ngh. 2. 7. ; it also means wealth (Nir. 3. 9.), 'fame' (Nir. x1. 9. 1), *vide* notes on 'चित्रश्रवस्तमः' ṚV. i. 1. 5.

वसो—*voc. vide* notes on SV. 1. 36 ; 1. 41 ; 1. 58.

न—*Indec.* च, as well as ;—see Sāy.'s com., above.

मृक्तवाहाद्वित ऋषिः । बृहतः कौमुदस्य साम । अनुष्टप्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ।

३ २३ १ २ ३ २ ३ १ २३ १ २
प्रातरग्निः पुरुप्रियो विश स्तवेतातिथिः ।
३ २ ३ १ २ ३ १र २र ३ १ २
विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते ॥५॥८५॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत । अतिथिः । विश्वे । यस्मिन् । अमर्त्ये । हव्यम् । मर्त्तासः । इन्धते ॥ ५ ॥

भाष्यसारः । **पुरुप्रियः—बहुप्रियः, विशः—सर्वस्याः प्रजायाः, अतिथिः अग्निः प्रातः स्तवेत—सर्वैः यजमानैः स्तूयते । अमर्त्ये—मरणरहिते, यस्मिन् अग्नौ, विश्वे—सर्वे, मर्त्तासः—मर्त्ताः मनुष्याः, हव्यम् इन्धते—प्रज्वालयन्ति समर्पयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥**

Most beloved Agni, the guest of men, is lauded at dawn, in whom, the immortal, all the mortals offer oblations and make them blaze.—5.

सा० भा० । 'पुरुप्रियः' बहुप्रियः 'विशः' यजमाने धनस्य निवेशकः 'अतिथिः' यजमानानां गृहान् प्रति तिथिषु न अभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः,— 'अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति परगृहाणीति वा' (नि० ४,५) इति । एवंविधोऽग्निः 'प्रातः' 'स्तवेत' स्तूयते । 'अमर्त्ये' अमरणधर्मके 'यस्मिन्' अग्नौ 'विश्वे' सर्वे 'मर्त्तासः' मर्त्ताः मनुष्याः, 'हव्यम्' 'इन्धते' दीपयन्ति वधत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

५ । ऋ० सं०, ५म० १८ सू० १ ऋ० ।

Ṛ̣V. reads **'विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्त्तेषु रण्यति'** instead of **'विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्ता इन्धते'** । Ṛ̣V. text means—'The immortal who delights in all oblations given by mortal men.'

पुरुप्रियः—beloved of many ; पुरु means बहु—*vide* notes on पुरुतमम्, SV. I. 21.

विशः—ordinarily means people, *vide* SV. I. 15. here Sāyaṇa explains the word differently as 'यजमाने धनस्य निवेशकः,'—'the awarder of wealth to the sacrificer.' Acc. to Sāy.—विशः is drvd. fr. विश् with aff. कः = निवेशकः, धनस्य निवेशकः *bestower of wealth* ; we have followed the ordinary sense, namely '*of man*' and have connected it (in the sixth case) with अतिथिः (see our tran. above). 'Guest of the house'—*Grfth* ;—'of man'—*Wils*.

स्तवेत—स्तूयेत—स्तूयते—Sāy. Pass. in sense, Act. in form ; कर्मणि व्यत्ययेन शप्, potential form (लिङ्) in the place of pres. (लट्) ; this is also common in the Vedas.

अतिथिः—*Sāy*. observes—Agni is called 'Atithi' inasmuch as he comes to the houses of the sacrificers every day (*lit*. lunar day—tithi). *Vide* notes on SV. I. 5. Macdnll's Ved. Myth. P. 92. 95 ; acc. to Yāska अतिथि is drvd. fr. rt. अत् (सातत्यगमने, *to go frequently*. 1. p.) with uṇ aff. इथिन् ;—who comes very often to the houses, or comes on particular lunar days, e.g., full-moon day, new-moon day or so—to others' (i. e. sacrificers') houses—Nir. 4. 5 ; the orig. passage of Yāska is quoted in Sāy.'s com. above.

अमर्त्यं—*Vide* notes on SV. I. 12 ; अध्वरम्—I. 45. The term—'immortal' is commonly applied to Agni—ṚV. viii. 60. I.

हव्यम् इन्धते—'make their offerings blaze' i.e., offer the oblation to the fire to be consumed by it. As to इन्धते *vide* notes on SV. I. 46.

आत्रेया वसूयव ऋषयः। द्वे सामनी यद्वाहिष्ठीये यन्मंहिष्ठीये वाग्निऋर्षिः। अनुष्टप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे, विशेषतोऽश्वमेधयागस्य पौष्णेष्टौ स्विष्टकृत्प्रकरणे याज्यारूपेण विनियोगः।

१र २र ३ २३१२ ३१२
यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो।
१ २ ३ २३२उ ३ १२
महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥६॥८६॥

यत्। वाहिष्ठम्। तत्। अग्नये। बृहत्। अर्च। विभावसो इति विभाऽवसो। महिषीऽइव। त्वत्। रयिः। त्वत्। वाजाः। उत्। ईरते ॥ ६ ॥

भाष्यसारः। **वाहिष्ठं—वोढृतमम् अत्यन्तमिष्टं प्रापयितृ इत्यर्थः, यत्—स्तोत्रम् तत् अग्नये अग्निमुद्दिश्य क्रियते, हे विभावसो—प्रभा-धन स्वप्रकाश इत्यर्थः, बृहत्—महत् धनमन्नं च प्रभूतम्, अर्च—अस्मभ्यं देहि। यतः त्वत्—तव सकाशात् महिषी—महती, रयिः—धनम्, त्वत्—त्वत्तः, वाजाः—अन्नानि बलानि च, उदीरते—उद्गच्छन्ति, प्रादुर्भवन्ति ॥ ६ ॥**

That hymn, which best conveys blessings (to us), is (sung) to Agni ; O one resplendent with (thy own) light, award us ample wealth and food, (inasmuch as) great wealth or food (or strength) emanate from thee.—6.

सा० भा०। 'वाहिष्ठं' वोढृतमं 'यत्' स्तोत्रं 'तत् अग्नये' क्रियते। अतः हे 'विभावसो'! प्रभाधन अग्ने! 'बृहत्' बह्वन्नं धनं च 'अर्च' अस्मभ्यं प्रयच्छ। कथमस्य अन्नधनप्रदातृत्वमित्यपेक्षायामाह—यतः 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'महिषी' महती 'रयिः' धनम् 'उदीरते' उद्गच्छन्ति। वाजा अन्नानि च त्वत्त उदीरते उद्गच्छन्ति। 'इव' इति पाद-पूरणः ॥ ६ ॥

६। ऋ० सं० ५ म० २५ सू० ७ ऋ०।

वाहिष्ठम्—'which conveys best our veneration'—*Wils*; 'the most effectual means of obtaining our desires'—*Mahīdhara*. rt. वह् (प्रापणे *to convey*, 1.u.) with aff. इष्—इष्ठन्—Spv. dg. तृच् is dropped with इष्ठन् following, by 'तुरिष्ठेमेयस्सु' Pāṇ. vi. 4. 154. cf. 'वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतः...' Ṛ̣V.

अर्च—rt. अर्च (पूजायाम्, *to worship*, *to honour* 1. p.). Imp. 2. sg. here—honour or favour us with the award of wealth.

विभावसो—*voc.*—विभा (resplendence) वसु धनं यस्य 'rich in radiant light'—*Grfth.*

महिषी = महती, great; adj. quals रयिः, mg. is—great or vast riches; as to महिष mg. *great*, *vide* notes on 'महिषः' SV. 1. 71. Grfth. translates 'महिषी इव' like the chief consort of a king. This is simply absurd.

त्वत्—युष्मत्, भवतः—from thee; abl. sg.

वाजाः—अन्नानि बलानि वा। उदीरते—proceed.

Mahīdhara (Yajur-Veda, 26. 12) differs from Sāyaṇa in his interpretation of this verse; he renders—'Sing to Agni, that Bṛhat-Sāman (a hymn of the Sāma-Veda), which is the most effectual means of obtaining our desires; Sāyaṇa observes that *iva* in the second line, is a pleonasm (*iveti pūraṇaḥ*): Mahīdhara understands it as denoting a comparison and explains—'as the newly married bride proceeds from her home to her husband (प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् पतिं प्रति उद्गच्छति), so riches and food proceed to the worshipper, Agni, from thee'. On this Prof. Wils. comments—'the necessity of supplying a whole sentence is rather against this rendering and महिषी as an adj. is of not unfrequent occurrence'. We also cherish this view.

गोपवनः सप्तवध्रिर्वा ऋषिः। विशोविशीयम् ऐडं वा शार्गं साम, अग्निर्ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
विशो विशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम्।
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शूषस्य मन्मभिः॥७॥८७॥

विशःऽविशः। वः। अतिथिम्। वाजऽयन्तः। पुरुऽप्रियम्। अग्निम्। वः। दुर्यम्। वचः। स्तुषे। शूषस्य। मन्मऽभिः॥ ७॥

भाष्यसारः। हे ऋत्विजो यजमानाश्च, वः—यूयम्, वाजयन्तः—अन्नमिच्छन्तः, विशः विशः—सर्वासां प्रजानाम्, पुरुप्रियं—बहुप्रियम् अतिथिं, दुर्यं—गृहहितम्, अग्निं स्तुत्या परिचरत। अहमपि शूषस्य सुखस्य लाभाय, मन्मभिः—मननीयैः मन्त्ररूपैः वचः—वचोभिः स्तोत्ररूपैः, वः—युष्मदर्थम्, तमग्निं स्तुषे—स्तौमि॥ ७॥

(O priests and sacrificers), let you, desiring food, pray to Agni, the guest of all people, the most beloved and the benevolent friend of the house ; I, too, applaud him (Agni) with hearty hymns to win bliss for you.—7.

सा०-भा० । हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'वः' यूयं 'वाजयन्तः' अन्नमिच्छन्तः 'विशो विशः' सर्वस्या प्रजायाः 'पुरु-प्रियं' बहुप्रियम् 'अतिथिं' पूज्यम् 'अग्निं' स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहं च 'वः' युष्मदर्थं 'दुर्यं' गृह-हितम् अग्निं 'वचः' 'स्तुषे' स्तौमि 'शूषस्य' सुखस्य लाभाय । कैः साधनैः ? 'मन्मभिः' मननीयैः स्तोत्रैः ॥ ७ ॥

७ । ऋ० सं० ८ म० ७४ सू० १ऋ० । उ० आर्चि० ७, २, १२, १ ।

विशो विश:—of all men. *Vide* notes on विशे विशे SV. 1. 15.

व:—यूयम्, an instance of विभक्ति-व्यत्यय—an anomalous use of विभक्ति termination common in the Vedas, *vide* SV. 1. 21.

अतिथिम्—*Vide* notes on SV. 1. 5 ; 1. 85.

वाजयन्त:—वाज: is अन्नम् (1. 81, 16)—क्यच्, in the sense of desiring to have food.

दुर्यम्—placed in the house, 'Durya, mfn.—belonging to the door (दुर्) of house', M. W's S. E. Dict. ; m. pl.—a residence (cf. Lat. *fores*). In Max. müller's Ed. of ṚV. the com. has 'दुर्यं—गृहाहितम्' which seems to be a misprint, it should be 'गृहाहितम्'—placed in the house (benevolent to the house, friend of dwellings, गृहे or गृहाय हितम्) cf. ṚV. vii. 1. 11. the word *Duryam* occurs also in ṚV. ii. 38. 5, where Sāy. explains as 'गृह्यम्—गृहे भवम्' *domestic.*

वच:—वचोभि:—the Instr. case term. is dropped by 'सुपां सुलुक्'—Pāṇ. vii. 1. 39.

स्तुषे—*Vide* notes on SV. 1. 5.

शूषस्य—सुखस्य, for the attainment of happiness—Ngh. 3. 6.

मन्मभि:—मननीयै: स्तोत्रै:, with agreeable prayers ; fr. rt. मद् (स्तुतौ, *to praise* 1. Ā.)—aff. मनिन् । For मन्म in the sense of prayer cf. 'प्र तदवोचेयम्······य इषवान् मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति'—he (Indu) stirs prayer······ṚV. i. 129. 6 ; again 'सम् सु समना गिरा पितृणां च मन्मभि:'—I praise him (Varuṇa) with noble speech, hymns of the manes—ṚV. vii. 41. 2.

आत्रेयः पुरूरुषिः । द्वे सामनी कानीनिके प्रजापतिश्चर्षिरत्रिर्वा (क) । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः ।

१ २उ ३ २ ३ १र २र ३ २ ३ १ २
बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्नये ।
३ १र २ २र ३ १ २ ३ २ ३ २
यं मित्रं न प्रशस्तये मर्त्तासो दधिरे पुरः ॥८॥८८॥

(क) 'प्रजापतेश्च कानीनिके द्वे अत्रेर्वा—' आ० ब्रा० ।

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्च । देवाय । अग्नये । यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तये । मर्त्तासः । दधिरे । पुरः ॥ ८ ॥

भाष्यसारः । हे स्तोतः, मर्त्तासः—मनुष्याः, यम् अग्निं मित्रं न—सखायमिव प्रशस्तये—प्रकृष्टस्तुत्यै, पुरः दधिरे—पुरस्कुर्वन्ति पुरः पूर्वस्यां दिशि आहवनीय-देशे आदधति प्रणयन्ति प्रतिष्ठापयन्तीत्यर्थः, तस्मै भानवे—दीप्तिमते, देवाय अग्नये बृहत्—महत्, वयः—अन्नं हवीरूपम्, अर्च—प्रयच्छ ॥ ८ ॥

Offer abundant oblation to the radiant god Agni, whom, as a friend, mortals place in front, for (presenting) praise.—8.

सा०-भा० । यस्मै 'भानवे' दीप्तिमते 'अग्नये' 'बृहत्' महत् 'वयः' हवीरूपमन्नं दीयते 'हि' । अतस्त्वमपि 'देवाय' द्योतमानायाग्नये वयः 'अर्च' प्रयच्छ । 'मर्तासः' मनुष्याः 'यम्' अग्निं 'मित्रं न' सखायमिव 'प्रशस्तये' प्रकृष्ट-स्तुतये अस्मदर्थं देवानग्निः स्तौत्विति 'पुरः' 'दधिरे' पुरस्कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

८ । ऋ० सं० ५ म० १६ सू० १ ऋ० । ṚV. reads प्रशस्तिभिः (by praises) instead of प्रशस्तये (for praise)—the above SV. text.

वय:—Sāy. interprets बृहत् वयः as abundant sacrificial food. Grfth. has taken वयः in the sense of 'age' i. e. life. But this meaning is simply absurd and not at all appropriate to the text.

अर्चा—for अर्च ; rt. अर्च् (पूजायाम्, *to worship*, I. P.) Imp. 2. sg ; the last vowel (अ) is lengthened by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135. 'Sing praise to Agni'—*Grfth.* This verb being transitive cannot be construed as 'अग्नये अर्च' to convey the sense—'Sing praise to Agni' but acc. to Sāy. the construction should be 'भानवे अग्नये बृहत् वयः अर्च'—offer abundant sacrificial food to brilliant Agni. Although अर्च् has the orig. sense—'*to worship*', the secondary sense 'to give'—'to offer' can be easily deduced from it.

मित्र' न—nothing is more open to criticism than Grfth's interpretation 'Like Mitra (the sun),' and his notes thereon. The West. scholars can not be expected to know clearly the meanings of the Skt. words varying in genders. मित्रम्—(in neu.) is a friend, मित्रः (in masc.)—the sun. So this sort of explanation on their part is not to be wondered at. न—इव *vide* SV. 1. 5 ; 1. 17.

पुरः दधिरे—have placed in foremost place ; लिट् (perfect) in दधिरे stands for लट् (pr.)—by 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' ; Pāṇ. iii. 4.6. See Whitney's Gram. para 823. 'The 'Perfect' in the Vedas has frequently to be rendered by the Present'—Peterson.

मर्त्तासः—मर्त्ताः, mortals, men ; Pāṇ. iii. 1. 50., असुक् in nom. pl.

आत्रेयः पुरुऋषिः। औतर्वणम् साम(क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १र २र
अगन्म वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम्।
१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यः स्म श्रुतर्वन्नार्क्षे बृहदनीक इध्यते ॥९॥८९॥

अगन्म। वृत्रहन्ऽतमम्। ज्येष्ठम्। अग्निम्। आनवम्। यः। स्म। श्रुतर्वन्। आर्क्षे। बृहत्ऽअनीकः। इध्यते ॥ ९ ॥

. भाष्यसारः।० **वृत्रहन्तमं—पाप-रोगादिबाधक-शत्रूणामतिशयेन हन्तारम्, ज्येष्ठं—प्रशंसनीयम्, आनवम्—अनवो मनुष्यास्तेषां हितकरम्, अग्निम् अगन्म—वयं प्राप्नुमः, उपगच्छाम इत्यर्थः। योऽग्निः आर्क्षे—ऋक्षपुत्रे, श्रुतर्वन्—तन्नाम्नि राजनि, तन्निमित्तमित्यर्थः, बृहदनीकः—बृहत् महान् अनीकः ज्वालासमूहरूपः सन् ज्वालामालोपेतः, इध्यते स्म—प्रवृद्धोऽभवत् ॥ ९ ॥**

We have come to greatest Agni, benevolent to men, the mightiest remover of obstructing evils, who, for *Śrutarvan* the son of *Ṛkṣa*, was kindled with lofty array of flames.—9.

सा०-भा०। 'वृत्रहन्तमं' पापानामतिशयेन हन्तारं 'ज्येष्ठं' प्रशस्यम् 'आनवं' मनुष्यसम्बन्धिनम्, तेषां हित-कारिणम् 'अग्निम्' 'अगन्म' गन्तारो 'वयं' पूजार्थं बहुवचनम्। अग्निः 'यः' 'आर्क्षे' ऋक्ष-पुत्रे 'श्रुतर्वन्' नाम्नि राजनि तन्निमित्तं 'बृहत्' महान् 'अनीकः' ज्वालासमूहः सन् 'इध्यते स्म' प्रवृद्धोऽभवत्। 'लट् स्मे' (पा० ३,२,११८) इति भूते लट्। तमग्निमागता इति समन्वयः। एवं श्रुतर्वाणं भिक्षणायागतो गोपवनः अग्निं स्तौति ॥९॥

९। **ऋ० सं० ८ म० ७४ सू० ४ ऋ०।** ṚV reads(1) **'आगन्म'** instead of **'अगन्म'** meaning almost the same ; also (2) **यस्य श्रुतर्वा बृहन्नार्क्षो अनीक एधते** —in whose (Agni's) presence, Śrutarvan, the mighty son of Ṛkṣa, rises—i.e. attains exalted position) instead of **यः स्म** etc., the SV. text above.

अगन्म—गम्—aor. (**लुङ्**), **च्लेर्लुक्** by **मन्त्रे घस०** Pāṇ. ii. 4. 80. **म्** of **गम्** is changed to **न** by **मो नो धातोः**—Pāṇ. viii. 2.64.

वृत्रहन्तम्—अतिशयेन वृत्राणां हन्ता—the greatest destroyer of the obstructing

(क) औतर्वणम्—भा० ग्रा०।

obstacles, 'the mightiest destroyer of the wicked'—*Wils.* वृत्र+हन्+क्विप् 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' Pāṇ. iii. 2.16. तमप् is added in spv. dg. For वृत्राणि *vide* notes on SV. 1. 4.

मानवम्—fr. rt. अन् (प्राणने, *to live*. 2. p.) with aff. उ by 'अनस'—uṇ. i. 8. अनवः मनुष्याः—Ngh. 2. 3. तेभ्यः हितम्—benevolent to mankind. 'The benefactor of men'.—*Wils.*

आर्क्षे श्रुतर्वन्—*loc.*—Śrutarvan was an ancient mighty king ; he was the son of 'Ṛkṣa' ; his prosperity was due to Agni's favour. The loc. term. in the word श्रुतर्वन् is dropped by सुपां सुलुक् Pāṇ. vii. 1. 39 ; the real mg. should be—'who (Agni) with his array or host of rays is kindled in *Śrutarvan*, the son of *Ṛkṣa*'.

आर्क्षे—in the sense of ऋक्षस्य अपत्यं पुमान्, Tad. affix. अण् is added. loc. sg. adj. quals.—Śrutarvan (*loc*).

बृहदनीकम्—अनीकम् means multitude, here multitude of flames or rays cf. 'चित्रं देवानामुदगादनीकम्'—ṚV. i.115.1. 'तेजःसमूहरूपम्'—Sāy's com. on this ṚV. verse. West. scholars translate अनीकम् as face. For the mg. of the whole cd. *see* Eng. tran. above ; 'in lofty presence'—*Grfth* ; he has, probably, taken the word in loc. case (बृहदनीके) after ṚV. reading.

वामदेव ऋषिः कश्यपो वा मारीचो मनुर्वा वैवस्वत उभौ वा। एकं साम स्वयोनिनामकं कश्यपऋषिः, इन्द्रियनामकं साम इन्द्रो वा ऋषिः, यद्वा प्रियनामकं साम इन्द्र ऋषिः(क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। अग्न्याधानप्रकरणेऽग्निस्तुतौ विनियोगः।

३ १र २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
जातः परेण धर्मणा यत्सवृद्भिः सहाभुवः।
३ २उ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १र २र ३ २
पिता यत्कश्यपस्याग्निः श्रद्धा माता मनुः कविः ॥१०॥९०॥

जातः। परेण। धर्मणा। यत्। सवृत्ऽभिः। सह। आऽभुवः। पिता। यत्। कश्यपस्य। अग्निः। श्रद्धा। माता। मनुः। कविः॥ १०॥

भाष्यसारः। हे अग्ने! त्वं परेण धर्मणा—उत्तमेन कर्मणा यज्ञेन सह, जातः प्रादुर्भूतोऽसि। यत् यः त्वं सवृद्भिः—सवृतः यज्ञे सहवर्त्तिनः ऋत्विजः तैः सह, आ भुवः—यज्ञे वर्त्तसे। यत् अग्निः—यस्य अग्नेः (विभक्तिव्यत्ययः)। कश्यपस्य—कश्यपः (विभक्तिव्यत्ययः) पिता, श्रद्धा—आस्तिक्यबुद्धिः माता, तथा मनुः कविः—स्तोता। सोऽग्निरभीष्टं प्रयच्छतु—इत्याशयः ॥ १० ॥

(क) 'काश्यपस्य च 'स्वयोनि' इन्द्रस्य वा 'इन्द्रियम्', इन्द्रस्य वा प्रियम्'—बा० ब्रा०।

Born with supreme ceremony (sacrifice), thou, Agni, who remainest ever in company with thy associates (the priests), whose father is Kaśyapa, mother is Faith, and eulogizing poet is Manu, (mayest grant us the desires).—10.

सा०-भा० । हे अग्ने ! त्वं 'परेण' उत्कृष्टेन 'धर्मणा' आधानादिकर्मणा 'जातः' प्रादुर्भूतोऽसि । 'यत्' यः 'सवृद्भिः' यज्ञे सह वर्तन्ते इति सवृतः ऋत्विजः, तैः सह 'अभुवः' भूमि-सम्बन्धि-यज्ञे वर्तसे कश्यपस्याग्निरित्येतयोः परस्परं विभक्ति-व्यत्ययः । 'यत्' यस्याग्नेः 'कश्यपः' 'पिता', 'श्रद्धा' देवी 'माता' च, 'मनुः' 'कविः' क्रान्त-कर्मा मेधावी वा "मनुर्वैवस्वतः स्तोता आसीत् सोऽग्निः यजमानायाभीष्टं फलं प्रयच्छतु" अनेन सूचितमुपाख्यानं ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

प्रथमस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे चतुर्थी दशतिः ।

१० । ऋगियम् ऋग्वेद-संहितायां नास्ति । not found in the Ṛg-Veda.

परेण धर्मणा—with noblest or mighty action, rfs to sacrifice.—Agni is said to have been produced with the commencement of sacrifice *vide* note on Manu (below) : so he is here called 'जातः परेण धर्मणा'—born with the noble action—i.e., sacrifice ; this idea is obtained by another epithet of अग्नि, e.g., 'ऋतजातः' SV. 1. 54.

सवृद्भिः—सह + वृत् + क्विप्—rfs. to the priests, his (Agni's) associates—Sāy. 'Those who grow with him'—rfs. to 'the flames of fire'—*Grfth.*

सहाभुवः—may be disjoined either as (1) सह – आभुवः or (2) सह – अभुवः । (1) for आभुवः—*vide* 1. 53.

कश्यपस्य *gen.*—stands for कश्यपः (*nom.*)—Sāy. ; *gen.* for *nom.* by व्यत्यय or Vedic anomaly. Similarly in 'अग्निः' *nom.* is used for *gen.*—अग्निः = अग्नेः । 'पिता यत् कश्यपस्य अग्निः' = यस्य अग्नेः पिता कश्यपः । 'Father of Kaśyapa'—West. scholars *Stevenson*, *Grfth* etc ; this is incongruous and untenable, inasmuch as nowhere in our mythology, Kaśyapa appears to be the son of Agni.

कश्यपः—Kaśyapa is identical with Prajāpati (the creator). Macdnll's Ved. Myth. p. 151. In the Purāṇas Kaśyapa is represented as the father of all gods and demons. In order to arrive at this sense available from the myths, Sāy. has to interchange the case terminations of the words—कश्यपस्य as कश्यपः and अग्निः as अग्नेः

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे पञ्चमी दशतिः ।

तापसनाम्ना प्रसिद्धोऽग्निऋ॑षिः । 'बार्हस्पत्यं' साम बृहस्पतिऋ॑षिः । अनुष्टुप्-छन्दः । विश्वेदेवा देवताः । महाव्रतयागेऽग्निमारुतशस्त्ररूपेण विनियोगः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।
३ २उ ३ १ २ ३ १ २ ३ २३ १ २
आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥१॥९१॥

सोमम् । राजानम् । वरुणम् । अग्निम् । अनु । आऽरभामहे । आदित्यम् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ १ ॥

भाष्यसारः । राजानं राजमानं शोभमानम् ईश्वरं वा सोमं वरुणम् अग्निम् आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं च अन्वारभामहे—स्तुतिभिराह्वयामः ॥१॥

We invoke, (for our protection), with songs of praise, king (or shining) Soma, Varuṇa, Agni, Viṣṇu the son of Aditi, Sūrya and Bṛhaspati, the Brāhmaṇa priest.—1.

सा०-भा० । 'राजानं' राजमानमीश्वरं वा 'सोमं' 'वरुणं' च 'अग्निं' च 'गीर्भिः' स्तुतिभिः 'अन्वारभामहे' रक्षणार्थम् आह्वयामहे । तथा 'आदित्यम्' अदितेः पुत्रं 'विष्णुं' च 'सूर्यं' च 'ब्रह्माणं च बृहस्पतिं' च अन्वारभामहे ॥ १ ॥

१ । ऋ० सं० १० म० १४१ सू० ३ ऋ० । ṚV. has the reading 'अवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे आदित्यान्' instead of 'वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यम्'—the SV. text above.

सोमं राजानम्—Etymologically सोम means 'pressed juice', being derived from the root सु—'to press',—it is the same as the Avestan 'Haoma'—drvd from the rt. *hu* of the same sense. Soma sacrifice forming the main feature of the ritual of the ṚV, the god Soma is naturally one of the most important deities of that Veda. Soma comes third in order of importance among the Vedic gods. Soma is often called king,—e. g., king Soma, when pressed, is *amṛta* (VS. 19. 72). HILLEBRANDT holds 'Soma' to be the lord of all plants and herbs and asserts the identification of Soma and the Moon. In ṚV. ix. 114. 2. Soma is described as the lord of all plants. He receives the epithet *vanaspati* 'the lord of forests'—(ix. 12. 7). Besides being the lord of plants, Soma is often called a king (HILLEBRANDT. Ved. Myth. (317—8) the sovereign *Soma* is a king of rivers (ix. 89. 2),—a king of the

whole world (ix. 97. 50), a king or father of the gods (ix. 86. 10 ;—87. 2 ; 109. 4), the sovereign of both gods and mortals (ix. 97. 24),—a king of Brāhmaṇas (VS. 9. 40 ; TS. i. 8. 10 ; MS. 2. 69). For further details of Soma's other features *vide* Mcdnll's VED. Myth. Para 37 ; HILLEBRANDT'S Vedische Mythologie.

वरुणम्—for his characteristic features, see Mcdnll's—Ved. Myth. Para 12. **विष्णुम्**—do do Para 17. **सूर्यम्**—do do Para 14. **बृहस्पतिम्**—do do Para 36.

ब्राह्मणम्—बृहस्पति is the *Brāhmaṇa* priest of the gods.—*Olden-Berg. Die Religion des veda*, P. 382.

आदित्यम्—In the corresponding ṚV. stanza—the reading is **आदित्यान्** ; the Ādityas are generally eight in number (ṚV. x. 72. 8 ; AV. 8. 9. 21. TB. 1. 1. 9. 1.) forming a group, namely 1. Mitra, 2. Varuṇa, 3. Aryaman, 4. Aṃśa, 5. Bhaga, 6. Dhātṛ, 7. Indra, 8. Vivasvat. In the Post-Vedic literature, there are 12 sun-gods, evidently connected with the 12 months, —Viṣṇu being one of them and the greatest, Mbh. 1. 121. chap. Viṣṇupurāṇa, 1. 15. 90. ŚB also speaks of 12 Ādityas (6. 1. 2. 8 ; 11. 6. 3. 8). Here in the above SV. text **आदित्यम्** being in sg. is taken in its etymological sense—son of Aditi and rfs. to (acc. to Sāyaṇa) Viṣṇu ; but Viṣṇu being not mentioned in the above Vedic group of Eight, it is more appropriate to take it to mean Varuṇa found in the list, although Sāyaṇa has quoted the list (of Eight) in his com. on ṚV. ii. 27. 1. (in the orig. text, however, six are enumerated) and on x. 72. 8. Sāy.'s list differs from the above in one point only, in his list Āditya (the sun) being mentioned instead of Indra. Sāy. seemingly cited from Adh. Br. and TS. vi. 5. 6. 1, but he probably bore in mind the Post-Vedic list of 12, of whom Viṣṇu is the greatest.

वामदेव ऋषिः। 'आरूढवत्' साम आङ्गिरसम् अथवा वामं साम। अनुष्टुप्छन्दः। अङ्गिरसो देवताः। प्रैषरूपेण विनियोगः।

२ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १र २र
इत एत उदारुहन् दिवः पृष्ठान्यारुहन्।
२ ३ २ ३ १ २ ३ १र २र
प्र भूर्जयो यथा पथो द्यामङ्गिरसो ययुः ॥२॥९२॥

इतः। एते। उत्। आऽरुहन्। दिवः। पृष्ठानि। आऽरुहन्। प्र। भूर्जयः। यथा। पथः। द्याम्। अङ्गिरसः। ययुः॥ २॥

भाष्यसारः। **एते भूर्जयः हविषां पक्तारः, अङ्गिरसः यथा पथः—मार्गेण यथा जनाः गच्छन्ति, तथा इत पृथिव्याः सकाशात् उदारुहन् ऊर्ध्वमागच्छन् दिवः पृष्ठानि आकाशस्य**

पृष्ठदेशान् आरोहन्ति। ततः द्यां—द्युलोकं स्वर्गम्, प्र ययुः—प्रयान्ति। केषाञ्चिन्मते यथा भूर्जयः भुवो जेतारः पथः प्रकृष्टमार्गान् उद्गच्छन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

Hence (from this earth) these Angirasas, the preparers of oblations, like the people pursuing an excellent path, soar up and ascend to the back of the sky and reach heaven.—2.

सा०-भा०। एते अङ्गिरसः 'यथा' 'उत्' मार्गेणैव 'द्यां' दिवं 'प्र ययुः' प्रापुः। कीदृशाः? 'भूर्जयः' भृज्जतिः पाक-कर्मा हविषां पक्तारः। तत्र दृष्टान्तः 'पथा' मार्गेण जना ग्रामादीन् गच्छन्ति, तथा इतः भूमेः सकाशात् उद्आरुहन्' उद्गच्छन्। आगत्य च 'दिवः' स्वर्गस्य 'पृष्ठानि' स्थानानि 'आरुहन्' प्राक्रमन्ति ॥ २ ॥

२। इयम् ऋक् ऋग्वेदे नास्ति। This stanza is not found in the Rigveda.

भूर्जयः—acc. to Sāy. fr. rt. भ्रस्ज्(पाके, *to cook*, 6.u)—the cookers or preparers of oblations; some have interpreted it as 'conquerors of earth' भुवो जेतारः।

अङ्गिरसः—*Vide* notes on SV. 1. 29; more frequently used in plural. The Angirasas are the sons of heaven, one whole hymn (ṚV. x. 62) is devoted to the praise of the Angirasas as a group. They are once mentioned as fathers or progenitors (pitṛs) with the Atharvans and Bhṛgus (ṚV. x. 14. 6). They are Brāhmaṇa priests (ṚV. vii. 42. 1). They found Agni hidden in the wood (ṚV. v. 11. 6) and first organised sacrifice (Ṛv. x. 67 2) It is by sacrifice that they obtained immortality as well as the friendship of Indra (ṚV. x. 62. 1).

वामदेव ऋषिः (कश्यपोऽसितो देवलो वा ऋषिरिति सायणः)। द्वे सामनी 'आसिते' असित ऋषिः(क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रैषरूपेण विनियोगः।

१ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

रायें अग्ने महे त्वा दानाय समिधीमहि।

१ २ ३ २ ३१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

ईडिष्वा हि महे वृषन् द्यावा होत्राय पृथिवी ॥३॥९३॥

राये। अग्ने। महे। त्वा। दानाय। सम्ऽइधीमहि। ईडिष्व। हि। महे। वृषन्। द्यावा। होत्राय। पृथिवी ॥ ३ ॥

(क) 'आसिते द्वे'—सा० ब्रा०।

भाष्यसारः। हे अग्ने, त्वा—त्वाम्, महे—महते, राये—धनस्य दानाय, समिधीमहि—सम्यक् प्रदीपयामः। हे वृषन्—कामाभिवर्षक अग्ने, महे—महते, होत्राय—अग्निहोत्र-यागाय, द्यावापृथिवी—दिवं पृथिवीञ्च, ईडिष्व—स्तुहि ॥ ३ ॥

For (the acquisition of) immense wealth, Agni, we inflame thee. O showerer (of blessings) i. e., fulfiller of desires, for the great sacrifice, pray Heaven and Earth (to become propitious to us or to protect us).—3.

सा०-भा०। हे 'अग्ने !' 'त्वा' त्वां 'महे' महतः 'राये' धनस्य 'दानाय' दानार्थं 'समिधीमहि' वयं सम्यग् दीपयामहे। 'वृषन्' वर्षितः। अग्नये 'महते' 'होत्राय' अग्निहोत्रार्थं 'द्यावा' दिवं 'पृथिवीं' च 'ईडिष्व' स्तुहि ॥ ३ ॥

३। इयम् ऋक् ऋग्वेदे नास्ति। This stanza is not found in the Ṛg-Veda.
राये—रायस्य to be connected with दानाय ; the 6th case termination is changed to श्री by सुपां सुलुक् Pāṇ. vii. 1.39.

महे—dat. sg. महते, तलोपश्छान्दसः।

समिधीमहि—सम्—rt. इन्ध् (to kindle 7. Ā.) Imp (लोट्) 1. pl. (ईमहि)—let us kindle thee.

ईडिष्वा—rt. ईड् (स्तुतौ, *to praise*, 2. Ā.) in Saṃhitā text the last vowel is lengthened by 'अन्येषामपि दृश्यते' Pāṇ. vi. 3. 137.

वृषन्—*voc.*—fr. rt. वृष् (सेचने, *to rain*), by this word Sāyaṇa always means—'showerer of blessings, i. e., fulfiller of desires. वृषा वर्षिता Nir. xi 47. The West. scholars almost always interpret the word as—'bull, steer', no matter whether it suits the context or not.

द्यावा—होत्राय—पृथिवी—In the Dv. cd. दिव् takes optionally the form द्यावा by 'दिवसश्च पृथिव्याम्' Pāṇ. vi. 3. 30. The cd. forms are, therefore,—(1) दिवस्पृथिव्यौ, (2) द्यावा-पृथिव्यौ ; here the form is द्यावापृथिवी instead of—पृथिव्यौ, the accus. dual 'औ' taking the form of the last vowel of the preceding noun, as दुष्टुती for दुष्टुत्या—Ṛ̣V. ii. 33. 4. by—'सुपां सुलुक् पूर्व्वसवर्ण॰' Pāṇ. vii. 1. 39. The word 'होत्राय' intervenes between द्यावा and पृथिवी—two parts of the cd. This is sanctioned by usage in the Vedas (छन्दसि दृष्टानुविधिः)—as 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते' ṚV. ii. 12.13 ; 'द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्'।

गृत्समद ऋषिः (भार्गवुतिः सोमो वा ऋषिरिति सायणः)। 'त्वाष्ट्रि' साम। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे आग्नेयक्रतौ च आभिप्लविकद्वितीयाहे चतुर्विंशाहे वा आज्यशस्त्ररूपेण विनियोगः।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ २३ २
दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्मेति वेरु तत्।
२३ १ २ ३ १ २ ३२ ३ १ २
परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभुवत् ॥४॥६४॥

दधन्वे। वा। यत्। ईम्। अनुवोचत्। ब्रह्म। इति। वेः। ऊम् इति। तत्। परि। विश्वानि। काव्या। नेमिः। चक्रम्ऽइव। अभुवत् ॥ ४ ॥

भाष्यसारः। वा—अथवा, ईम्—एनम्, यज्ञम् अनु—उद्दिश्य यत् हविरादिकं दधन्वे धारयति अध्वर्य्वादिर्ऋत्विक्। यत् ब्रह्म स्तोत्रमिति वा अनुवोचत्—अनुवक्ति होत्रादिर्ऋत्विक्, अग्निः तत् सर्वं वेः—जानाति अङ्गीकरोति। अयम् अग्निः विश्वानि काव्या—काव्यानि ऋत्विक्कर्माणि, परि अभुवत्—व्याप्नोति सर्वतः स्वीकरोति, नेमिश्चक्रमिव यथा नेमिश्चक्रस्य बहिर्वेष्टनं चक्रं सर्वथा व्याप्नोति तद्वत् ॥ ४ ॥

Or, whatever (oblations) the priest ('Hota') offers in connection with this sacrifice, and whatever prayers the ,priest ('Adhvaryu') utters, (in short) all the activities of the priests, he (Agni) comprehends fully as the rim entirely embraces the wheel.—4.

सा० भा०। 'वा' अथवा 'ईम्' एनं यज्ञम् 'अनु' लक्षीकृत्य 'यत्' हविरादिकं 'दधन्वे' धारयत्यध्वर्य्वादिरूपः। यद् 'ब्रह्म' स्तोत्रम् 'अनुवोचत्' अनुवक्ति होत्रादिरूपः। अत्र वा अग्निरित्येतद् योज्यम्। 'तत्' सर्वं 'वेरु' वेरेव कामयते जानाति वा स्वयमनुष्ठातुम्। अयमग्निः 'विश्वानि' सर्वाणि 'काव्या' काव्यानि 'कवयः' मेधाविन ऋत्विजः तत् सम्बन्धीनि कर्माणि 'पर्यभुवत्' परिभवति स्वायत्तानि करोति व्याप्नोतीत्यर्थः। व्याप्तौ दृष्टान्तः 'नेमिः' बहिर्वेष्टनवलयः 'चक्रमिव' रथाङ्गं यथा कार्त्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥ ४ ॥

४। ऋ० सं० २ म० ५ सू० ३ ऋ०। Ṛ.V. reads (1) ब्रह्माणि (pl.) instead of ब्रह्म (sg.) here; again (2) अभवत् instead of अभुवत्।

Stevenson translates the stanza thus :—'what my soul utters, Agni lays to heart; he knows where sacrificial viands are served up'—but this is not accurate, perhaps he has confounded काव्यानि with कव्यानि (the oblations

offered to the Pitṛs, as distinguished from हव्यानि —the sacrificial viands offered to the gods). Grfth. observes—'It is difficult to make sense of the first line in either Veda'.

ईम्—एनम् ; accus. of the pron. stem. i.—occurs in the Vedas only ; it is generally used as an acc. sg. of all genders—*him*, *her*, *it* ; ईम् here stands for *it* (rf. to यज्ञ)—Sāy. cf. 'उप-ईम्-असृक्षि वाजयुर्वचस्यां' desirous of gain, I have sent forth this prayer *to him* ṚV. ii. 35. 1. 'आ-ईम् आशुम्···भर'—bring *him* the swift. ṚV. i. 4. 7 ; 'य ईं चकार'—(he) who made this—i. 64. 32. Nir. 2. 8.

दधन्वे—rt. धन्व (गतौ, *to go*, 1. P.)—लिट् (perf.) 3. sg,—although the verb is परस्मैपदी, here it is used in आत्मनेपद by Vedic anomaly ; perf. (लिट्) is used in the sense of pres. (लट्) by 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' Pāṇ. iii. 4.6. Sāy. explains धारयति (holds or offers)—having for its object 'यत्' referring to हविः (oblation). Grfth translates differently—'He runs, when (= यत्) one calls after him,—this is the prayer, he holds all knowledge in his grasp...'. The readers are to judge the accuracy of this rendering. For दधन्वे in the sense of संदधाति (bears)—cf. 'पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्त्संशग्म्येन मनसा दधन्वे', when a father arranges a husband for his daughter, he *bears* himself with a tranquil mind—ṚV. iii. 31. 1 ; Nir. 3. 4. *see* दधन्विरे (=धन्वन्ति गच्छन्ति they approach) SV. 1. 109.

अनु-वोचत्—अन्ववोचत् ; Aor. (लुङ्), here the aug. अ is not placed before the verb as is generally the case with लुङ्, by 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' Pāṇ. vi. 4.75.

ब्रह्म—स्तोत्रम् , ब्रह्मन् (neu.) means वेद i.e., a Vedic hymn, an ode.

वेः—अवेः, विद (ज्ञाने, *to know* 2. p.) Impf. (लङ्) 2. sg. aug. अ is not placed before the verb.—*See* notes on अनु-वोचत् above. लङ् stands for लट् Pāṇ. iii. 4. 6.

काव्या—काव्यानि, all priestly acts ; for etymology and explanation—*see* Sāy.'s com. above ; dr. कवि—aff. ष्यञ्, by 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' Pāṇ. v. 1. 124. काव्या —for काव्यानि—शि (neu. nom. & accus. pl. term.) is dropped by 'शेश्छन्दसि बहुलम्' Pāṇ. vi. 1. 70.

अभुवत्—अभवत्—Impf. (लङ्)।

पायुर्ऋषिः। 'राक्षोघ्नं' साम अगस्त्यऋषिः(क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

१ २ ३ १ २ ३ १ २. ३ २ ३ २ ३ १ २
प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणाहि विश्वतस्परि।
३ १ २ ३ १ ३ २ ३क २र ३क २र
यातुधानस्य रक्षसो बलं न्युब्ज वीर्यम् ॥५॥६५॥

(क) अगस्त्यस्य च राक्षोघ्नम्—सा० ब्रा०।

प्रति। अग्ने। हरसा। हरः। शृणाहि। विश्वतः। परि। यातु-ऽधानस्य। रक्षसः। बलम्। निऽउब्ज। वीर्यम्॥ ५॥

भाष्यसारः। **हे अग्ने हरसा—स्वकीयतेजसा, यातुधानस्य—यातनाधिकरण-रूपस्य राक्षसस्य, विश्वतः परि—परितो व्याप्तम्, हरः—हरणशीलं बलम्, प्रति-शृणाहि—खण्डय, नाशय। रक्षसः—रक्षापादानभूतस्य राक्षसस्य, वीर्यं न्युब्ज—नितरां भञ्जय च॥ ५॥**

O Agni, smite down, with thy power, Yātudhānas' atrocious or destructive force spread everywhere, and break down the power of Rākṣasas.—5.

सा०-भा०। हे 'अग्ने!' त्वं 'हरसा' त्वदीयेन तेजसा क्रोधेन वा, तथा च यास्कः—'हरोहरतेर्ज्योतिर्हर उच्यते' (नि० ४, १९) इति। 'यातुधानस्य' राक्षसस्य 'हरः' हरणशीलं बलं 'विश्वतः' सर्वतः 'परि' परिगतं 'प्रति-शृणाहि' नाशयेत्यर्थः। तथा, 'रक्षसः' राक्षसस्य 'वीर्यं' च 'न्युब्ज' निःशेषेण रुज भञ्जयेत्यर्थः॥ ५॥

५। ऋ० सं० १० म० ८७ सू० २५ ऋ०। Ṛ̣V. reads (1) **शृणीहि** instead of **शृणाहि** and (2) **'बलं विरुज वीर्यम्'** instead of **'बलं न्युब्ज वीर्यम्'**।

हरसा, हरः force, fr. rt. हृ (*to take away*) with aff. असुन्; that which takes away (the power of others). 'हरो हरतेः' drvd. fr. rt. *hṛ*. Nir. 4. 19.

शृणाहि—rt. शॄ (हिंसायाम्, *to tear to pieces* 9. p.); to kill.—Ngh. 2. 9. Imp. (लोट्) 2. sg. The gram. correct form is शृणीहि by 'ईहल्यघोः' Pāṇ. vi. 4. 113, शॄ becomes शृ by 'प्वादीनां ह्रस्वः' Pāṇ. vii. 3. 80.

परि—परिगतम्, spread on every side.

यातुधानस्य—*vide* notes on यातुधानान् SV. 1. 80.

न्युब्ज—नि—rt. उब्ज (*to bend*. 1. p.). Imp. (लोट्) 2. sg.—break the strength of Rākṣasas.

प्रस्कण्व ऋषिः। 'मानवं' साम मनुर्ऋषिः(क)। अनुष्टुप्छन्दः। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे विनियोगः।

१ २३ १ २ ३ २ ३१ २ ३ २ ३ २
त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँआदित्याँ उत।
१ २ ३ २उ ३ १ ३ ३ १ २
यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषम्॥६॥९६॥

(क) 'मानवं च'—षा० ब्रा०।

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज । पुऽअध्वरम् । जनम् । मनुऽजातम् । घृतऽप्रुषम् ॥ ६ ॥

भाष्यसारः । **हे अग्ने ! त्वम् इह कर्मणि अस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः, वसुप्रभृतीन् देवान् यज । उत अपि च जनं—अन्यमपि देवं स्वध्वरं—शोभनयागयुक्तम्, मनुजातं—मनुना उत्पादितम्, घृत-प्रुषं—घृतस्य वृष्टिरूप-जलस्य सेक्तारम्, प्रजापतिम् इन्द्रं वा यज । यजमानपक्षे देवस्वरूपम्, स्वध्वरं—यज्ञस्य सुष्ठु सम्पादकम्, घृतप्रुषं—घृतस्य सेक्तारं हविषा यज्ञस्य अनुष्ठातारमित्यर्थः, मनुजातं—मनुष्य-यजमानम्, यज—संवर्धय ॥६॥**

O Agni, offer sacrifice, here, to the Vasus, the Rudras, the Ādityas also to the person (i.e. the god, *rf. to Prajāpati or Indra*), sprung from Manu, well-served with sacrifice, sprinkling water (rain).—6.

सा०-भा० । हे 'अग्ने !' त्वम् 'इह' कर्मणि वस्वादीन् 'यज' । 'उत' अपि च 'जनम्' अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशम् ? 'स्वध्वरं' शोभनयागयुक्तं 'मनुजातं' मनुना प्रजापतिना उत्पादितं 'घृतप्रुषम्' उदकस्य सेक्तारं यजेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

प्रथमस्याध्यायस्य दशमः खण्डः ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे पञ्चमी दशतिः ॥

६ । ऋ० सं० १म० ४५ सू० १ऋ० ।

वसूंरिह, रुद्रॉं आदित्यान्, आदित्यॉं उत—for न् changed to रु and अनुनासिक *vide* the gram. rules 'दीर्घादटि समानपादे' Pāṇ. viii. 3. 9, 'आतोऽटि नित्यम्' viii. 3. 3.

Sāyaṇa's addl. notes on the Ṛ̣V. Stanza.

'शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । 'मनुजातं' जनेरन्तर्भावित-ण्यर्थात् कर्मणि क्तः । 'घृतप्रुषम्' प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु, घृतेनोदकेन प्रुष्णाति पूरयतीति घृतप्रुट्' ।

वसून्—Vasus are eight in number e.g. Dhava, Dhruva, Soma, Viṣṇu. Anila, Anala, Pratyūṣa, Prabhāsa.—acc. to Viṣṇu-Purāṇa ; the names differ variously.

रुद्रान्—Eleven Rudras are thus enumerated in the Mbh. i. 121 chap.—'मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशाः । अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परन्तपः । दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ।' The names vary in other Purāṇas.

आदित्यान्—*vide* notes on आदित्यम् SV. 1. 91.

उत—*Indec.* here in the sense of समुच्चय ('and') and not विकल्प ('or') *vide* Sāy.'s note on this word on ṚV. i. 1. 2. 'उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादीषिवेत्रात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातत्वम्।'

यथा—the final vowel is lengthened by 'द्व्यचोऽतस्तिङः' Pāṇ. vi. 3. 135.

जनम्—perhaps refers to sacrificer,—sacrificer being regarded as a god. In post-Vedic time यजमान is considered as a god's phase cf. 'भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्त्तयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः'; *jana*, acc. to Sāyaṇa, here, signifies a divine being in connection with divinities enumerated.

स्वध्वरम्—well-accomplished in sacrifice (in the case of sacrificer); well-furnished or served with sacrifice (in case of जनम्—the god referring to Indra or Prajāpati); 'who knows fair sacrifices'—*Grfth.*

घृतप्रुषम्—rt. प्रुष् (स्नेहनसेचनपूरणेषु, *here* सेचने *to sprinkle*, 9. p.) aff. क्विप् sprinkling ghṛta—i.e., offering ghee to Agni in a sacrifice; 'giver of rain' —*Stevenson*; scattering down blessings, prosperity, good gifts—*Grfth.* The West. schs. mean by जनं—the body of gods, already referred to,—Vasus etc.

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे प्रथमा दशतिः।

दीर्घतमा ऋषिः। सामानि पञ्च—द्वे 'तौदे', त्रीणि 'दैर्घतमसानि' पञ्च सामानि तौदानि वा, सर्वाणि दैर्घतमसानि वा। उष्णिक्छन्दः(क)। अग्निर्देवता। प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः।

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
पुरु त्वा दाशिवाँ वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा।
१ १ २ ३ २उ ३ १ २
तोदस्येव शरण आ महस्य ॥१॥९७॥

पुरु। त्वा। दाशिवान्। वोचे। अरिः। अग्ने। तव। स्वित्। आ। तोदस्यऽइव। शरणे। आ। महस्य॥ १॥

भाष्यसारः। हे अग्ने, दाशिवान्—दाश्वान् अभिमतं हविर्दत्तवान्, अरिः—तव भर्ता—सेवकोऽहं तव स्वित्—आ तवैव शरणे, महस्य—महतः, तोदस्य—शिक्षकस्य

(क) 'उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च' पि० छ० ३।१८. यत्र गायत्रावष्टाक्षरौ पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षरः एवं त्रिभिः पादैरुष्णिक् नाम छन्दो भवति। Uṣṇik metre consists of two pādas of eight syllables each and the third pāda of twelve syllables (8 + 8 + 12).

स्वामिनः, शरणे इव—प्रभुगृहे दास इव तवाश्रये नियतो वर्त्तमानोऽहं—त्वां पुरु वोचे—बहु स्तौमि—पुत्रं देहि, धनं देहि इत्याद्विरूपं बहु प्रार्थयामि ॥ १ ॥

O Agni, I, presenting thee oblation, ever devoted like a slave in the house of the mighty master, pray thee a good deal.—1.

सा०-भा० । खण्डयोर्ह पुरुत्वेति ककुभोऽष्टौ दशोष्णिहः ।
जज्ञानः पावमानी स्यादुतस्येत्यदितेः स्तुतिः ।
शिष्टाः षोडश चाग्नेय्यः समाख्या क्षत्रिणीतिवत् ॥

हे 'अग्ने' ! 'त्वा' त्वां 'पुरु' बहु 'वोचे' यद्वा, बहु दाश्वानिति सम्बन्धः, पुत्रं देहि, वित्तं देहि इत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः। किं तूष्णीम् ? नेत्याह, यतोऽहं 'दाशिवान्' दाश्वान् अभिमतं हविर्दत्तवानस्मि, अतो वोचे। इतरसाधारण्येन ब्रुवतः कथं दातव्यम् इति न मन्तव्यम्। यतः हे अग्ने ! 'तव स्विद्' 'अरिः' तवैव अर्त्ता सेवकोऽहं 'महस्य' महतः 'तोदस्य' शिक्षकस्य स्वामिनः 'शरण आ' 'इव' इत्युपमार्थे, तदा ईशगृहे यथा गर्भदासादिर्नियतो वर्त्तते तद्वदहमपि। यस्मादेवं तस्मात् अभिमतं बहु वोचे। त्वमपि तत् सर्वं देहीत्यर्थः। अत्र निरुक्तम्—"बहु दाश्वांस्त्वामभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्ते इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् 'तोदस्येव शरण आ महस्य'—तुदस्येव शरणेऽधिमहतः" —(नि० ५, ७) इति ॥ १ ॥

१। ऋ० सं० १म० १५० सू० १ ऋ०। This stanza is explained by Yāska in Nir. 5. 7, where दाश्वान् is used instead of दाशिवान्।

दाशिवान्—the same as दाश्वान् ; 'दाशिवस् is only found here in this passage in the whole range of the Vedic literature. fr. rt. दाश्र दाने, to serve or honour a god by offering or presenting oblation to him.

वोचे—अवोचे, rt. ब्रू (to speak. 2. u). Aor. (लुङ्) Ā. 1. sg. ब्रू becomes वच् by 'ब्रुवो वचिः' Pāṇ. ii. 4. 53. वच् becomes वोच् before अङ् in लुङ् by 'वच उम्' Pāṇ. vii. 4. 20. The aug. अ is not prefixed to the root by 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' Pāṇ. vi. 4.75.

अरिः—Sāy. means अर्त्ता, सेवकः, attendant ; fr. rt. ṛ (ऋ) ; attached to, faithful or devoted or pious man—M. W. S.E. Dict. P. 87. col. 3.

तोदस्य—fr. rt. तुद (व्यथने, *to strike*. 6.u) with aff. घञ् ; 'तोदस्तुद्यतेः' drvd. fr. rt. *tud*. Nir. 5. 6. तोद is a teacher or preceptor, who strikes out ignorance ; 'a governor, a master' (शिक्षकस्य स्वामिनः—Sāy.) ; Benfey renders it—'a tyrant'. acc. to Yāska and other Indian interpreters तोद is the same as तुद mg. a chasm or cavity (तुदः विदीर्णो भूप्रदेशः)। The import is—just as a cavity or